ОЛЕКСІЙ АНДРІЄНКО

Я БУВ на „Родіне"

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО ІМ. ХВИЛЬОВОГО

ОЛЕКСІЙ АНДРІЄНКО

Я БУВ на „Родінє"

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

ВИДАВНИЦТВО ІМ. ХВИЛЬОВОГО

«Кати знущаються над нами
а правда наша п'яна спить!»
Т. ШЕВЧЕНКО.

1. Як я став «зрадником Родіни»

Мені двадцать три роки. Протягом останніх чотирьох років я відчуваю на собі тягар незрозумілої для мене плями—

—„зрадник батьківщини“.

В рідній сім'і, що залишилась десь далеко на березі Буга, моє ім'я, напевно, ніхто не вимовляє вголос. Навіть мати не має права в вечірніх сутінках, коли вся родина за столом, тихо зітхнути і сказати: „Як-то проживає наш Гриць? Десь, сердечний, певно журиться по нас“. Ні молодші сестри, ні друзі, не згадують мене. Моє ім'я зазначене десь в страшних книгах, і ніхто із моїх рідних ніколи не буде в довір'ї у совітської влади. Для сестер назавжди закритий шлях до навчання, а батько вичікує, що ось-ось прийдуть і заберуть його в тюрму для розправи за сина, якщо ще не забрали досі.

Тут, за кордоном рідної країни, моє життя — життя загнаної звірини. В середовищі вигнанців люди з льодовими безцвітними очима ловлять обривки розмов, випадкові признання, щоб довідатись, хто ми і звідки, і донести совітським офіцерам по репатріації, що я зовсім не Олексій, не Андрієнко, а Гриць із Стрижівки на крутім березі Бугу. Безчисленні комісії, для яких я заповнюю анкети з десятками запитань—кожний місяць все одно і те ж—ловлять мене на якій-небудь дрібниці, щоб поставити тавро і віддати до рук катів в кашкетах з малиновими околицями.

Говорять, що є якісь Ялтинські і якісь Потсдамські

умови, на підставі яких мене повинні піймати і передати на розправу. Весь світ говорить тепер про волю, про демократію, про знищення рештків фашизму. І все, що говорять, чомусь повертається проти мене. Навіть німці і ті кидають мені в обличчя—„фашист", „гітлерівець". Волі світу, демократії, щастю людей, виходить, загрожую я—простий чоловік, в минулому колгоспник із Стрижівки! Загрожують сотні, тисячі, сотні тисяч таких як я—Гриць із Стрижівки, Кам'яного Логу, Олександрівки, Бабиного Лугу, Полтави, Рязані і інших селищ...

Трапилося це весною 1943 року. Як завжди, Буг піднявся високо під кручі гори, на якій стоїть моє село. Ми, хлопці і дівчата, довго просиділи вечором на обриві: спостерігали як швидко бігла вода і як швидко вона підмиває берег під хатою Параски—вдови, у якої на городі завжди ростуть найбільші сонячники. Фронт уже йшов на Схід, але у нас не було спокійно. Йшла вперта боротьба в тилу з німцями, а ми, молодь, тихо перешіптувались про те, що нам робити, як звільнитись від німецького ярма. Уже пізно ввечері розбрелися ми до своїх домівок. Але спати довелося не довго. Загули автомашини, почулися голоси німецьких солдат. Загавкали собаки. Застукали скрізь в вікна, ззиваючи всіх, від малого до великого, на майдан. Коли розвиднилось, нас всіх вишикували вряд і німецький офіцер відібрав молодих і дужих. Він тільки показував пальцем на того чи іншого, як зразу ж підходили німецькі вояки і відтягали на другий бік. Потім всіх відібраних посадили на машини і повезли на станцію. Після цього повантажили на потяг і повезли на захід, в Німеччину. Так я покинув в цю злощасну весняну ніч свою батьківщину. За це мене оголосили „зрадником батьківщини", за це моя родина живе тепер в страхітті та тремтінні, а мене тут розшукують десятки совітських шпигунів.

Я не хочу розповідати, як ішло життя протягом двох років в німецькому полоні. Працював я на фабриці фарбування в Шерані, коло Дрездену. Було нас на фабриці 120 осіб, людей зі Сходу. Людей? Ні, не людей, а „остовців". Захоплені зненацька, ми поїхали з дому без білизни і одягу, без речей. Те, що було на нас, скоро порвалося, і ми виглядали як жебраки. В лахмітті, в рваних черевиках, ми лякали німців, ідучи ранком на роботу групою, тісно притискуючись один до другого, або коли поверталися ввечері до своїх бараків.

Німецький бюргер, що звик думати так, як йому наказує начальство, хоч би то був навіть єфрейтор, не говорячи вже про „єфюрера“, в додаток до того, що йому говорили про „унтерменшів“ зі Сходу, бачив перед собою зразок живих істот в такому страхітливому вигляді, повністю погоджувався з теорією переваги німецької раси „юберменшів“. Не нам же в дійсности було рівнятись тоді з ними! Тепер, після того, як із совітського полону повертаються в Німеччину самі німці в обірваних коротеньких шинелях, полинялих на запорошених шляхах до брудного кольору, в кашкетах на голові та дерев‘яних черевиків на ногах, німці стали розуміти, як легко можна перетворити людину в „унтерменша“.

Коли ці люди із совітського полону, худі, голодні, з потухлими очима, стоять на залізничних станціях і чухають покусане вошима тіло, німець, той же німець —бюргер, зляканий шарпається в сторону, вимовляючи своє незмінне „Майн Готт!“

Яке було відношення до нас в Німеччині, що переможно розвішувала свої прапори зі свастикою? Ми були рабами, яких чатували поліцаї, фабричні службовці, партійні активісти, увесь німецький нарід. Ми повинні були працювати. Найменший рух до непокори ніс за собою катування в концентраційному таборі. Праця без кінця і барак—в них було обмежене все наше життя. Годували нас так, що з голоду не вмирали, але так, щоб думати і почувати, як вільні люди, ми не були здатні. За таке життя, за рабство в чужій стороні, мене і сотні тисяч таких, як я, в рідній країні заплямували страшним ім‘ям „зрадник батьківщини“.

У той час ні я, ні мої товариші по неволі не знали цього і не вірили, коли нам про це говорили.

— Всі брешуть,—говорив Сашко Коваль,—бо це є німецька пропаганда. Всяка пропаганда бреше! На те вона і пропаганда.

Ми погоджувались:—„За що нас можуть назвати „зрадниками“? Поїхали не з свого бажання. Живемо в рабстві, тут нас навіть за людей не вважають, на грудях понашивали значки з кличкою, як у собаки — „ОСТ“.

Коли надто вже тужила душа за рідним краєм, за волею, коли гіркі сльози душили горло від пекучого болю, що не можеш ти вийти за колючу загороду навколо бараків і піти вільно по вулиці, змішавшись з на-

товпом людей, не можеш погуляти в зеленому садку, обнявши міцно за плечі молоду дівчину і цілувати її в палкі вуста під пісні соловейка,—тоді збірались коло бараку на лавці і брязкотіли на розбитій балалайці, єдиній розвазі, привезеній Михайлом із рідного села. Співали сумну пісню. Але ніколи не доводилось закінчити її. З'являвся Фріц—поліцай, що стояв на варті коло нашого бараку і, оглянувши нас звірячим поглядом, кричав, що співати в гарному німецькому місті „штренг ферботен", що тут не „ферфлюхтес Руслянд", а „Ум Готтес віллен лібес Дойтшлянд".

У такі хвилини ми, як ніколи, відчували як любимо свій край в такі хвилини ми забували про те, що в рідній стороні теж тяжко нам жилося. Ми бачили її далеку—привітною, в весняних чарах, наповнену пахощами розквітлих зелених садів. Гаряче билося серце, а звідкись з глубини душі бреніли згуки пісні, що її співали на крутому березі рідного села. Робота в колгоспі, яка була колись таким тягарем, робота із під батога, тепер здавалась такою вільною і легкою.

— Чи пам'ятаеш, Михайло, як я тебе в змаганні в жнива обігнав! На цілих 150 гектарів!

— Чому б і не так, на новому тракторі! Спробував би ти возитися з такою хламидою як у мене була, і 50 відсотків не виконав би.

Дівчата сумували по своему. То одна, то друга враз ні зтого ні зсього заливалися сльозами, істерично побиваючись. Її скроплювали водою, стримували. Подруги міцно притискали до своїх грудей і тихенько заспокоювали.

— Марисю, не треба! Бог дасть, прийде час, що усміхнеться і наша доленька. Ну, не треба, не треба. А бідна Марися, розсипавши по підлозі косу густого чорного волосся, з усієї сили стискала руки дівчат і гірко безнадійно плакала:—Ой, мамо ж моя, матінко! Ой, рідненька! Ой мамо, моя матінко!

Ми дужче горнулися навколо Михайла. Він завжди дізнавався про щось нове. Німецьке військо з боями відступало назад. Рідні міста одне за другим звільнювались. Ми дивились на схід, звідки що ранку підіймалось криваво-червоне-сяйво. Вночі, коли місто поринало в темряву, ми дивились туди, намагаючись впіймати в нічній тиші якісь відзнаки шаліючої там боротьби і поміти-

ти віддалене від нас ще на сотні кілометрів, полум'я страшних гармат, вибухи розриваючих бомб.

До нас наближалася година звільнення, коли ми зможемо порвати колючий дріт навколо барака і вільно пройти по землі. Час коли ми зірвемо із своїх грудей прокляте назвисько «Ост».

Коваль тепер відкрито говорив, що німцям підходить кінець. Ще трохи і ми будемо звільнені.

— А боятись нам нічого,—говорив він.—Коли переможе Совітський Союз, о, тоді все у нас перемінеться. Було погано, це правда. Але після війни все піде іншим шляхом.

— Звичайно, по іншому,—підтримував його Валентин—дев'ятнадцятилітній хлопчина із Полтави.

— В колгоспах—воля, НКВД закриють. На якого дідька тепер НКВД, коли навколо одні тільки совітські республіки. Хочеш їдь в Болгарію, хочеш в Чехословаччину. Бажаєш мати 20 корів, будь ласка, і тобі і державі користь.

— Армія, розумієш, армія, вона, що хочеш, те і скаже. Тепер Жуков, що і Сталін. А він розуміє народ, —говорив Коваль.

— Бойовий командарм, одне слово. Дав німцям жару!—з захопленням висловлюється Валентин.—З Жуковим не згинемо.

— Ти зрозумій, — Коваль схоплював Вальку за ґудзика, який тільки - тільки тримався біля піджака,— армія повернеться додому зі зброєю в руках. Трохим, Олексій, дядько Сергій «Кручений вус»,—вони всі в армії. Певно уже старшини. Вони покажуть там...

Ми ясно уявляли, як ковалівський Трохим, Олексій і сам дядько Сергій повернуться в село і наведуть там порядок. П'яніло в голові. Бажання волі, рідне село, думки про те, що тепер «все піде по іншому», лоскотали серце, перехоплювали дихання.

— Совітська влада,—продовжував Коваль, звертаючись до всіх,—якщо тільки вигнать із неї всяке падло, прекрасна, розумієш, влада буде. Влада для народу, справжня влада. Все піде по закону, по конституції. Без конституції неможливо,—говорив Михайло,—немає такої—держави, щоб без конституції. Тільки треба додати одне: щоб не провадилось ніякого насильства, щоб тебе ні один диявол вночі не міг забрати і примусово відрядити на працю.

— Що за розмова,—воля мусить бути!—Підтримували ми всі.

Дівчата переробляли свої рвані сукенки, заплітали стрічки в коси.

Тепер ми вже сміливіше підходили до дроту і з призирством дивились на Фріца. І — о диво!—Фріц, який раніше сичав при нашому приближенні до дроту, ба, до неї навіть підходити не вільно було, тепер мовчав, відвертався в другий бік або відходив дальше. Обставини змінювались. В повітрі вже пахло весною і звільненням. Німці робились похмурими і вже більше не мучили нас дрібницями. Навпаки, то один, то другий обережно ляскали нас по плечі і шепотіли: «Руссіш гут, русскій карош?» На душі ставало легко, святково.

Поступово весна входила в свої права. В один чудовий день трапилося так, що прокинувшись ранком, ми не побачили на своєму місці чатового Фріца. Ворота були відкриті, по місту метушилися німці. Дехто кидав помешкання, і зібрані наскоро речі віз в дитячому візочку. Було чути, як десь стріляли. Метушливо бігали німецькі солдати, переодягалися і зникали. Прийшли наші! Прийшла непереможна червона армія. Нашому рабству кінець! Коваль задів в петлю червону стрічку. Хтось заспівав «Сміло ми в бій підем» і всі його підтримали. Все це вийшло від жаги протесту, від радости, від того, що другого нічого не знали.

Вся істота стверджувала: «Вільний, вільний»... Тільки пробувший в неволі може зрозуміти, як солодко пахне повітря волі. І ми вдихали його пахощі, не віддаючи собі ні в чому звіту і ні над чим не задумуючись.

2. Чотирнадцять днів

Я пригадую перші два тижні приходу совітських військ з почуттям жаху. Це були дні п'яного чаду, розуміння повного звільнення людини від його обов'язків до всього, що його оточувало. Зникла заборона, обмеження, сором, забулось, що існує жалість. Всі грабували, насилували, палили, ламали. Людське життя ніколи ще не було таким дешевим. Але чому трапилось так? Хіба ми були такими? Ні, ми не такі! Переживши злидні і горе, ми гостро співчували чужому нещастю, чужій

біді і горю. Але в ці дні жага помсти за розбите життя, за свої муки приголомшила решту почуття і примусила нас зробити те, від чого в інший час ми відвернулися б з призирством.

Коли б совітське командування бажало стримати свої війська від грабунків і насильств, йому вдалося б це зробити легко. Але совітське командування цього робити не тільки не хотіло, але навпаки, із Москви був дозвіл дати право солдатам протягом двох тижнів повну волю дій на терені переможеного ворога. Ніякий злочин, виконаний по відношенню до ворога, не залежно від того чи був це старий, жінка, дитина, не повинен каратися. Навіть саме командування давало привід для злочину, само брало участь в них. Той, хто не грабував і не вбивав, ризикував викликати в своїх товаришів підозру, як «прибічник фашизму». Совітська армія винайшла ще незнаний зразок дикости, жорстокости і втрати обличчя людини. Весь світ здрігнувся від її вчинків. По всьому світові розійшлася „слава" про руських варварів, дикарів, звірів з людським обличчям.

Чи ж в дійсности є таким мирний селянин багатородючої України. Чи ж в дійсности є таким росіянин або богатир—сибіряк?

— Ці ж самі люди сто років тому назад, які, можливо, були керовані сильнішою жагою помсти і почуттям ненависти до ворога, виганяли наполеонівські війська із рідного краю і ввійшли в Париж. Чому ж тоді нічого не трапилось подібного сьогоднішньому варварству? Чому тоді парижани захоплювались переможцями? Чому царя Олександра закидали квітами і він міг вільно сидіти в ложі паризької опери не боячись пострілу в спину? А французи навіть після поразки продовжували любити свого Наполеона.

Кривава оргія під червоним прапором потрібна була Сталіну, потрібна була Кремлю для розкладу моральної сили армії , для того, щоб героїв визвольної боротьби зробити бандитами, щоб борців за волю зробити рабами злочину. Для світу не є таємницею, що червона армія перемогла ворога, але після перемоги готова була здійснити свою давню мету «наведення порядків» в своїй власній країні. Після перемоги над німцями солдати з великим бажанням пішли б додому з метою добитись волі для себе самих. Для перемоги над ворогом Кремлеві треба було пустити в рух такі гасла,

які могли потім повернутись іншим кінцем і вдарити по йому самому, тобто по всій керуючій банді, яка насильно утримувала владу над народом. Треба було звернути армію з того шляху, втопити бажання волі в морі крови, злочинах, грабунках, п'янках і насильствах. Гарно і обмірковано був звільнений дикий інстинкт, дрімаючий у змученого війною солдата. Виконавши ганебну справу, потонувши в багні, червоноармієць прокинувся після двотижневого піяцтва з тяжкою головою, його загризала совість, а сам він не здатний вже був до будьяких дій. Тоді на нього зразу—ж накинули нову петлю; розстрілами, жорстокими наказами, зробили його знову слухняним рабом і погнали на виконання сталінсько—стахановських п'ятирічок.

Грабували магазини і помешкання. Ми, голодні і роздіті, не змогли втриматися від спокуси. Риючись в чужих гардеробах , ми вибірали собі вбрання, капелюхи, білизну. Нас неможливо було впізнати. В ладному вбранні ми знову ставали подібними на людей. Вигляд у наших дівчат зовсім змінився. Звикнувши за довгий час до того, що вони ходять в розірваних черевиках і панчохах, в брудних спідничках і роздертих блюзках, ми невпізнавали їх в нових суконках. Які ж вони прекрасні.

Михайло не міг налюбуватись Тетяною—22-х річною дівчиною з Умані, з якою працював разом в одному цехові останні три роки, не помічаючи, що вона дійсно була гарненькою. Він мотався по місту, шукав для Тані перснів, черевичків, сукенок, чи чогось іншого. Якось він приніс був одразу 12 пар черевичків.

— На, вибірай!—сказав він, кидаючи під ноги їй мішок з взуттям.

— З усіх „фрау“ постягав.

— Але навіщо стільки?—Сказала вона, зніяковівши.

— Ну вже одну приміряю.

Вона вибрала одну пару, решта не підходили. Михайло зібрав непридатну решту, знову скидав у мішок і виніс на смітник. Потім він приніс їй кравецьку машину.

Наші почали перебиратися в залишені німцями помешкання. Бараки пустіли. Через декілька днів Таня соромлячись, але з задоволенням сказала „так“ на коротке й палке признання Михайла. Вони обладнали собі в бараці маленьку кімнатку, відгородившись ковдрами від інших. Був призначений день весілля.

Нове подружжя закидали подарунками. Ковдри, вбрання, радіо, ровери, посуд з тонкого хрушталю, срібний піднос шкіряний плащ... Хтось прикотив дитячий візок.

— Як же все це додому завезете?

— Ну, тепер ви найбагатшими в селі будете!

— А куди поїдеш: до жінки чи до себе?—запитували сяючого від щастя Михайла.

— Відомо, до себе. Господарці порядок треба дати, —відповідав він, осмикуючи піджака,

— А ти, Таню, поїдеш до нього?

— Мені все одно, — відповідала вона вишукано спокійно, а сама тісніше притискувалась до Михайла, глибоко з довір'ям заглядаючи йому в очі. — Там побачимо...

— Речі заберемо, — викрикував на підпитку Коваль, — не залишемо гадам. Досить попрацювали на них і маємо право. Коли б підрахувати, що нам належало, якби по закону платили, то і це цеб мали отримати! Батьківщині потрібні... — він не міг підшукати потрібного слова, махав рукою, а потім знайшов: — Батьківщині потрібні речі домашнього вжитку!

Тут же на весіллі було оголошено, що Марися та Петро теж одружуються. Випивали за них. Потім хтось запропонував одружити Валентина.

— А то пропаде хлопець.

Почали йому шукати наречену. Після обговорень вирішили одружити з Оксаною — ґарною дівчиною, у якої німці розстріляли батька і матір і спалили хату. Ледве посадили „молодих" поряд і примусили цілуватись, Валентин, у якого тільки-тільки почав вибиватись над верхньою губою густий пушок, відмахувався від друзів. Ярка фарба сорому лягла на обличчі.

— Та на ж, цілуй, — промовила, нарешті, Оксана, сама міцно обнявши і припавши палко до його губів.

— Горько!

— Ех, пий, гуляй!

Невистачило вина. Хлопці пішли прямо до власника фабрики, до самого Тімма, і повернулися з бочкою золотого, пахучого рейнського.

Ранком, коло бараків зупинилось персонове авто з червоною зіркою по боках. З нього виліз совітський майор. Ми усміхнулись, дивлячись на широкі погони шиті золотом. Вони різали очі. Військовий кашкет зсу-

вався на лоб. Разом з майором вийшов і власник фабрики, Тімме.

— Це привезені робітники, — сказав він, показуючи на нас.

— Гарні люди, дуже гарні.

— Як поводилось з вами оце падло?—запитав майор.

Не сміливо ми відповіли, що особливо не скаржимось на нього.

— Ну все одно. Німець є німець. Беріть тут все, що хочете. Все тепер ваше. І збирайтеся додому. Родіна, таваріщі, ждьоть вас. У нас праці багато, всім вистачить. Погуляйте, відпочиньте, а потім ідіть в Дрезден на збірний пункт, звідки вас репатріюють на Родіну.

Майор поїхав. Ми почали підготовлятися до від'їзду. Хто кинувся шукати валізки, хто рюкзаки. Речей тепер у кожного було дуже багато. Все це в валізки не вміщалося. Зайве викидали за вікна, рвали або ламали. Надівали на себе по кілька пар білизни. Дівчата вбиралися в дві-три сукні. Мучила холодна, страшна думка, що десь на заставі все це відберуть, що додому дозволять іти такими ж голими і босими, якими ми були завжди, якими поїхали в німецьке рабство.

Треба було іти пішки. Таня плакала, дивлячись на кравецьку машину. Михайло сумно заспокоював її. Потім він прикотив ручний візок, і молода пара ломала собі голову, як влаштувати на ньому весь свій скарб. Під вечір приїхала совітська комендатура, Коваль і Михайло ходили до них. Ковалеві доручили скласти списки на нас всіх і одержати для всіх довідки від власника фабрики, що ми в нього працювали. Потім на цих довідках комендатура поставила свою печатку. Коваль став в наших очах поважною людиною. Крім червоної стрічки в петельці, в нього тепер була червона пов'язка на рукаві з літерами „СССР", а на кашкеті майоріла червона п'ятикутня зірка. Він всім керував. Говорив, що обов'язково буде мати персонове авто. Серед нас була жінка, Ніна Миколаївна, ще молода роками, але за свою освіту користувалася повагою. Завжди вона трималася окремо і ми її називали по імени і по батькові. Вона походила з міста, а в Німеччину також як і ми була вивезена примусово. Всі ми знали, що вона глибоко вірила в

Бога і ненавиділа совітський устрій. Недивлячись на це, Коваль дуже хотів зробити її своєю секретаркою.

— Освічена, а нам такі люди потрібні...

Повернувшися із комендатури, Коваль запропонував їй «посаду» свого особистого секретаря.

Я зустрів Михайла і запросив піти разом в місто. Ми були тільки вдвох.

— Що ти взнав у комендатурі?—запитав я його.

— Говорять: «Ідіть в Дрезден на збірний пункт», а сами сміються. Зустрівся я з одним червоноармійцем, земляком мені доводиться.. Говорить, що війна незакінчилася. Добили німців, а тепер візьмуться за капіталістів у всьому світі.

— Невже підуть проти Англії та Америки?

— Звичайно, підуть. Так він прямо і сказав.

— Бреше. Війни бути не може. Нарід втомився.

— Ні, не бреше. Це сказав йому комендант. В червоній армії тільки і розмов, що про війну з американцями. Офіцери говорять, що для того і погулять дали, щоб солдати відпочили перед новим походом. Все одно Сталін так не залишить. Сьогодні або завтра, а воювати буде.

— Ну, а ми ж як?

— В тім то й справа,—сумно сказав Михайло.—Що з нами буде? Добре, якщо війна, тоді в армію візьмуть, а от, якщо...

— А якщо ні?

— Якщо ні,—погано нам буде, почуваю я.

— Але за що ж?

— За що? Дурень ти!—Михайло сердито сплюнув: —А за що двадцять п'ять років було? Ти це забув? Чого нарід мучили? Думаєш, тепер все зміниться? Ні, тепер буде ще гірше. Нарід волю відчув, різні думки у головах людей заворушилися, все це виб'ють, та ще як виб'ють!

Неможна було не погодитись з Михайлом. Так, такі ж думки ворушилися в ці дні і в мене, гризли невідв'язно турботливі і похмурі передчуття, як миша шкрябається в підпіллі. По вулиці прогриміли панцерники. Деякі з них, захлюпані багнюкою, відшукували свою частину. Люки були відкриті, а із них висувалися постаті солдатів. Вони зупинилися недалеко від нас, і солдат головної машини безуспішно намагався вияснити щось у німців. Ми підійшли до нього.

— Що шукаете?—запитав я.—Запитуйте нас, ми ж свої—ваші!

— Свої?!

Солдат вискочив із панцерника, підійшов до мене і з усього розгону вдарив мене по обличчі. За цим посипався град брутальної лайки.

— Зрадник, фашист, німецький пес...

Ми з Михайлом кинулися втікати в перший попавший перевулок. Я притулився до паркану. Не тільки обличчя, а і все тіло палало вогнем. В голові шуміло, а в очах розбігались вогняні кола.

— Я не повернуся в Совітський Союз, не повернусь, хоч убий мене! — промовив я зі страшенною злістю.

— Куди ж ти подінешся? — м'яко сказав Михайло. — Залишишся тут серед людей, яких ти ненавидиш і які ненавидять тебе? Де будеш жити, хто дасть тобі працю? Та тебе будь в якому місті знайдуть, піймають і приведуть в совітську комендатуру. А вони нашого брата в спокої не залишуть. Почекай, тільки починається, а там і з псами шукати будуть. Ліпше підемо самі. Не всі ж такі, як цей. Адже свої ж, повинні розуміти. Ну два-три роки відсидимо в таборах, а потім відпустять. Повинні простити.

— Простити? А що мені прощати? Яка провина на мені? Що я зробив? — гірко вигукував я.

— Це, друже, Сталін ліпше тебе знає. Підемо.

І я пішов. Ми вирушили всією групою в 120 осіб, хто був в неволі на німецькій фабриці. Спереду йшов Коваль з червоною зіркою на кашкеті. Йшли ми пішки аж в Дрезден. Ті, хто нас зустрічав, відходили від нас геть. Нас обганяли машини, йшли назустріч панцерники. Коваль вітав їх. У відповідь йому неслася лайка. Совітські солдати, яких ми чекали як визволителів, кидали в нас порожніми пляшками із під вина.

— Німецькі собаки! Трофейниці!

Особливо діставалось на адреси дівчат. Їм кидали таки образи, що навіть наша байдужа душа тремтіла від обурення. Таня йшла тісно притискуючись до Михайла, опустивши голову. Розплелися її коси. І вона їх не підбирала. Нова сукня, котрій вона так раділа, покрилася пилюгою і плямами. Інколи вона піднімала голову і тихо говорила:

— Михасю, Михасику, рідненький..,

— Заспокійся, Таню, швидко дійдемо, — відповідав він. Вона брала його за руку. Він притискав в своїх сильних руках її руку і вів вперед... в весільну подорож. Візок, валізки, кравецька машина були залишені. І лишилось у них: тільки вони одні, та спалахнувша в надіях молода, ясна, весняна любов.

— Під час одного з відпочинків до нас підійшли червоноармійці. Розговорились про все, про домівку.

— Домівка? Яка тепер домівка!—Відповів високий червоноармієць з глибоким шрамом в поперек обличчя. Тепер дому немає. Закінчили з німцями, почнемо з американцями.

— Невже війна?

— Так, говорять. А хто їх знає, чи брешуть, чи правду говорять. Коли буде потрібно, оголосять.

Піднімаючи хмари пороху, нас обігнало п'ять чи шість вантажних авто. На передньому майорів червоний прапор.

— Звідки?

— Від американців, додому!

— Виходить, і звідти вирушили.

В середині щось обірвалось. Зникла остання надія, що є ще кусник землі, куди в останньому випадку можна було б втекти, де можна було б заховатись. Але як що і там так, то іншого шляху немае.

Коваль наказав:

— Пісню, товариші! Що ж носи повісили? Швидко дійдемо. Нас чекає батьківщина! Вдома відмиєтесь.

— Йди ти геть до дідька!—глухо промовив хтось. Але пісню заспівали, як співали її наші батьки й діди, ідучи на сибірську каторгу.

Заспівали пісню про щасливу широку країну, в якій такі повноводні ріки; в якій розіслалися на мільйони квадратних кілометрів вкриті ізумрудами пахучих весняних трав, ковдри рідних лугів; про кучеряві берізки, які так тихенько шелестять своїм зеленим листом десь коло рідного села; про Катрусю, розпустившу косу і дратуючу відважного моряка; співали пісню про щастя і волю, про любов і дружбу, які завжди були такі далекі нам, такі неприступні і такі бажані.

Травневе сонечко хилилося на захід. Повітря було наповнене весняними пахощами. Німці працювали на своїх ланах, причісуючи рівними бороздами виблискуючі на сонці вологі скиби зораної землі. Як і в нас, з

скиби на скибу перестрибували погордливі ґави, киваючи нам своїми великими дзьобами. Десь високо вгорі затихала весняна пісня жайворонка. Який чудовий світ! Природа відчувала кінець руйнуючої війни і розквітала у своїй гармонії свіжих фарб. Відчувався спокій і солодке забуття після промайнувшої бурі. Тільки люди ніяк не заспокоювались. Їхні серця все ще жорстокі і злі, а руки стискають зброю і шукают приводу вжити її.

Із-за пагорбка виринув ялинковий лісок. В ньому зупинилася група совітських панцерників. Солдати, розіславши коци та ковдри, сиділи групами коло машин. Напевно, вони вже давно пили горілку. Важко уявити, який там був гармидед—шум, лайки, сміх. Якийсь молодий солдат вперто стріляв із пістоля в повішене на гілку вбрання. Кулі шматували його, лишились уже тільки шмати, а він все ще стріляв і стріляв, викликаючи дике захоплення оточуючих.

Побачивши нас, на дорогу вийшло кілька чоловіків. В лісі затихло.

— Свєжій тавар! Мітька, вибірай!

Ми зупинилися. Дівчата тиснулись до хлопців. Той, кого називали Мітькою, п'яний, з навислою на лоб чуприною, похитуючись оглянув нас всіх. Погляд його зупинився на Тані. Вона відчула його, її ноги підкосилися. Михайло міцно стиснув її в своїх руках.

— Хараша дєвка! Давай єє сюда—наказав Мітька.

— Відійди!—тяжко видавлюючи слова, промовив Михайло,—Вона моя жінка.

— Жана,—протянув Мітька. — А я—гєрой атєчєствєннай войни. Так что мнє тєпєрь всє жони—жони.

— Брешеш, не маєш права так говорити!

Ніна Миколаїна відокремилась від колони і підійшла просто до самого Мітьки. Він поступився, переступив з ноги на ногу.

— Ми свої люди, йдемо ми додому, ви не маєте права нас чіпати,—продовжувала Ніна Миколаїна, не пам'ятаючи себе.

Мітьку дратувало не те, що йому заперечували, а те, що йому сказали про право. Його молоде гарне обличчя здрігнулося, кров'ю налилися очі.

— Как так правов нєту? Кто мнє іх нє дал? Ти нє дала, такая... А, вот я тєбє пакажу правов...

Пролунав сухий постріл;-нас всіх щось штовхнуло,

На запорошеному шляху лежало тіло забитої Ніни Миколаївни.

Потім я пам'ятаю, схопили Таню. Майже неживу її понесли до одного панцерника. Михайла, що так віддано боронив свою Тетянку, побили до нестями, а після прив'язали шнурівкою до дерева коло Тані. Потім... я пригадую все це і не вірю самому собі... Потім забили Таню пострілом в висок, а його прикололи багнетом.

— Не пам'ятаю я, який час продовжувалось це страхіття: хвилину, п'ять, десять хвилин чи півгодини. Ми стояли на шляху, під скерованими на нас машиновими пістолями, спостерігаючи жахливу трагедію жорстокої розправи, що відбувалася на наших очах. Пролита із молодих свіжих тіл кров, витверезила солдат. Це врятувало нас. Нам щось крикнули, хтось випустив в повітря ряд стрілів з машинового пістоля і ми кинулися бігти прямо, куди вів шлях.

Другого дня ми були в Дрездені, в Клотчинському таборі, що називався «Пересильний пункт для граждан СССР.» На стовпі біля входу—тиліпався обірваний, написаний на папері плакат. «Таваріщі, вас ждьоть родіна!» В цьому таборі уже нараховувалось щось біля 60.000 совітських громадян.

Дорогою до цього пункту ми йшли вільно, без охорони, а продукти здобували в селах, що траплялися нам на шляху. В Дрездені нас розбили на батальйони, залежно від того, хто куди мусить повертатися. Потім оточили нас і ми пішки пішли далі на схід, в Кенігсбрук, що лежав за 80 кілометрів від Дрездену. Ні в таборі, ні в дорозі ми не отримували харчів. Йшли мовчки, обдумуючи кожний свою тяжку, сумну долю. Ми прибули в «Фільтро-перевірочний пункт № 74».

3. В руках «СМЕРШ»

Сірі бараки, охоплені, як ланцюгом, рядами колючого дроту. Життя людини XX століття все більше і більше обплітається колючим дротом і заточується в сіру клітинку бараку. Мільйони, десятки, якщо не сотні мільйонів людей загонять в загороду неволі. Перш за все за цю загороду загнали українців, нарід, який родився на волі, на землі широчезних просторів. Хлібороб віль-

ної України, що звик оглядати свою землю тільки примруживши око і затуливши долонею неосяжний обрій, тепер дивиться на світ Божий крізь павутиння дротяних загород із напівзруйнованих вікон бараків. За яку ж провину загнали тебе, простий люде, в цю в'язницю, за що тебе позбавили волі. Можна зрозуміти злочини десятків політичних діячів окремих держав, можна погодитись на відсікання їх злочинних голів, на засудження їх на посмертне ув'язнення. Але здоровий розум ніколи не може погодитись з тим, що відсікають голови тисячам і позбавляють волі мільйони, які ніколи не мали нічого спільного з "політикою."

Над табором стоять стовпи пилу. Розноситься галас багатотисячного натовпу. В бараках розмістились далеко не всі. На площах, поміж бараками стоять саморобні палатки із брезенту, коців і ще якогось лахміття. Тут же розкидані вози з прив'язаними до них кіньми. Під возами лазять діти на голій землі, сплять всі разом—чоловіки і жінки, старі і малі; а коли сонце починає сипати на землю гарячі промені, напівголі люди підставляють під ці промені свої худі спини і мимохіть шукають в складках брудного напівзітлілого вбрання. О, тих «насікомих» тисячі, і щоднини вони випивають у людей каплі дорогої крові. Вони мучать вдень, вночі, приглушують волю і свідомість.

Пройдіть крізь лави цих людей, вникніть в їх думки і почуття, вислухайте шепіт морально і фізично замученої людської маси, ви не знайдете й сліду докорів, протесту, бажання встати, розігнути спину, струснувши з себе, разом з нестерпними дрібними насікомими—кровопійцями також і величезного кровожера—спрута, висмоктуюцого кров у двохсотмільйонної маси людської.

— Мабуть у нас теж сіють.?

— А напевно.

— Врожаєві бути... Ех, благодать Божа!

— Дати б кожному хату, землі гектарів по двадцять і волю. От і було б життя.

Той, хто говорив, був селянином років під сорок, з рідкою козиною борідкою і світлими очима, в яких завжди світилася гірка усмішка... Він залишив полювання на »насікомих« і захолов в мріях про можливе щастя в житті. Здавалося йому—що щастя це не для нього, що він десь далеко, далеко, за тридесять земель, за дев'ятьма

замками. Він і в думці не припускав, що це щастя може бути його щастям—дійсністю.

— Куди вже нам, бідним! Нам колгоспи!

Зі мною рядом лежить на землі Трохим. Ми разом прийшли з «батальйоном» із Дрездену. Він багато бачив і багато передумав. У нього є тверді думки, навколо яких зосереджена завжди його увага.

— Мені здається,—говорить він, — тисяч двадцять нас тут буде?

— Двадцять тисяч?—запитую я і оглядаюсь навколо.—Буде, як що не більше.

— А їх скільки?—запитує Трохим.

— Кого їх?

— Тих, хто охороняє нас, хто сидить там в «Смерші».

Трохим не чекає відповіді і говорить сам:—Сотня, друга набереться. Піднятися б нам, та рушити б силою, не втримали б?

— Кого втримати! — вигукнув я і зразу ж схаменувся:—та що це ти? Бач, яке надумав. Та чи це ж можливо?

— В тім то й річ: хіба можливо? Страх, дурний страх. Встати от мені й закричати: «Геть паразитів! Хай живе воля!»—і схоплять мене і скрутять мене. А хто? та свої ж. Ти ж і будеш крутити. А будеш, правда?

— Буду, бо так треба. Бо я не буду, то мене тоді скрутять. Ти мовчи, мовчи. Немає у нас сил, розумієш? Немає у нас підтримки.

— Але ж хотів би ти,—продовжував Трохим,—щоб я так закричав, щоб всі так закричали?

— Звичайно, хотів би.

— От у нас так і виходить. Хочемо, а сил не знайдемо і хилимося до землі. Ех, ви вівці.

— І ти вівця, хіба не вірно?

— І я вівця. Гірко говорити, але вівця.

— До нас підійшов Валентин. Його теж зарахували в наш батальйон. Оксана попала в жіночий батальйон. Молоді переживали свій медовий місяць різно, зустрічаючись в присутности всіх, хто переживав тут.

У цих жахливих умовах життя людей в бараках було все ж можливішим, ніж в тих, хто жив під відкритим небом. Ми були «організовані», а вони—«осібняки». Нас сяк - так годували, а їх майже зовсім не годували. У нас почалися військові навчання: ходили лавою, співали пісні, вивчали гвинтівку. Кожний день комісар

табору, майор Покрасов, проводив розмови то про героїв красної армії, то про політичний устрій СССР, то про те, чому СССР розбив гітлерівську Німеччину. Ми його закидали запитаннями про нашу майбутню долю. Він заспокоював. Все, мовляв, влаштується спокійно і добре. Перейдете комисію і, якщо на вас немає особливої провини, отримаєте дозвіл повернутися додому. А в теперішній мент, говорив він, нам треба думати про те, щоб як можна більше користи принести своїй «Родінє».

— Один ворог розбитий,—говорив він,— а другий ще існує. Нам загрожують англо-американські капіталісти. Ми, товариші, стоїмо на порозі вирішального бою.

У всьому відчувалося, що нас підготовляють до війни. Страшно сказати, але це почуття зігрівало надію на якийсь вихід. Якщо почнеться війна, думав кожний про себе, більшовикам не витримати, отже — переміниться життя. Що ж, промучились 25 років, помучимось ще трохи, але тоді прийде кінець мукам, прийде так жагуче бажана воля.

Валентин був схвильований: Оксану відпроваджують разом з іншими жінками до іншого табору. Він ходив до комісара прохати про те, щоб її залишили. Йому в цьому відмовили.

— Чого жалкувати, хлопче,—сказав Покрасов,— потім заведеш хоч десять фронтових жінок.

— Воно, звичайно, так,—говорив Валентин,—бо солдату красної армії і по статуту не дозволено бути бабою.

Валентин намагався показати себе дорослим чоловіком, що, мовляв, плює на всіх „бабів", але в молодому серці щось дуже боляче нило і плакало гіркими і щирими сльозами.

— З бабами нещастя, — продовжував він далі. Котрі з дітьми, довідок вимагають, від кого діти: від солдата—переможця красної армії чи із сторони. А легко сказати —довідка. Воно, навіть, якщо у баби дані і вірні і чистої совітської крови, але ж звідки довідку взяти? У немовляти на лобі не відштамповано, коли і від кого народилося. Тепер, говорять, всіх жінок, хто без довідок значить — під карний кодекс і на п'ять років за зраду „родінє". А хай тебе!..

Трохим піднявся на ліктях і оглянувся навкруги. Вони були самі.

— Вчора з річки трьох немовлят витягли, аборто-

вані. Кожного дня в штабу знаходять підкинутих дітей, — сказав він.

— Ось воно „щасливе совітське дитинство“. Це тобі ліпше „нюренбергських законів“! Пам'ятай, Валентине, буде від тебе дитина, — не знайдеш їй місця на совітській землі через те, що вона, виходить, буде злочинною дитиною, бо на ворожій землі зачата.

— У мене не буде. Що ж я дурний? — вимовив Валентин. — Ми з розуміннями.

В таборі почався якийсь рух. Забігали коменданти бараків, почали збирати людей. Ми піднялись і пішли до себе. Коваль, який керував нашим батальйоном, теж метушився. Коли всі зібрались, він вишикував батальйон і передав нам розказ про те, що кожний батальйон повинен виділити людей копати рів за табором. Праця була термінова.

На другий день в табір привезли чоловіків двісті кавказців. У них руки були скручені дротом назад. Були вони страшно худі з великою кількістю синяків на обличчі, в пошматованому вбранні. Прикладами та кийками їх зігнали з машин. Вони рухались слабо, тупо дивились по боках і мовчали. Їх повели під охороною за табір, а нас всіх зібрали і вишикували в середині табору, коло дроту, якраз проти свіжих насипів землі. Ми спостерігали за рухом колони кавказців. Вона вийшла за ворота табору, пройшла понад величезними стовпами, які були оздоблені портретами Сталіна і Жукова. Тихенький вітерець погойдував з боку на бік портрети, Від цього через деякий відтинок часу до нас повертався обличчям портрет Сталина, і по товпі пробігав холодний, бездушний, як у смерти, погляд „великого вождя“. З під його вусів виднілась усмішка, від якої холола кров.

— Чи піти б геть, не сховатися б від цього погляду, промайнула в мене блискавкою думка. — Напевно для того і вішають вони скрізь той портрет, щоб совітська людина завжди і крізь відчувала себе під владою жахливого деспота... Нікуди не сховатись від цього вбивчого погляду...—шепотіла мені моя думка.

На дротові між портретами було натягнуто гасло: «Перемога за нами!» Це і видно. Переможець тепер розправляється тільки з нами. Але швидко портрет Сталіна захитається на Ейфелевій башті, заморожуючи своїм поглядом надто вже експансивних французів, швид-

ко-швидко появиться він в Лондоні, Антверпені і Нью-Йорку. Що тоді скажуть панство із Старого і Нового Світу? Можливо, тоді вони зрозуміють, що були власниками величезного неоціненного скарбу—волі, та не змогли його зберегти.

Із вартівні вийшли чатові з машиновими пістолями і вирушили слідом за колоною. Процесія повільно обходила загорожу табору і наближалася до ровів. Хтось спіткнувся і впав. До нього кинувся чатовий і з розмаху вдарив прикладом. Чоловік застогнав. Ще вдар. Впавший, збираючись з останніми силами, встав на коліна. Його підняли, взявшись міцненько за комір піджака. Серед нас стояла могильна тиша. Було чути, як билося своє власне серце. Ось підійшли до рову. Кати з машиновими пістолями стали коло дроту, розсипавшись рівним ланцюгом. Вийшов комісар Покрасов і прочитав присуд:—Ізмєннікі родіни... расстрєл... Потім піднялись цівки машинових пістолів, пролунав сухий тріск пострілів і останні вигуки забитих людей. Кулі роздроблювали череп, пробивали наскрізь тіла, ламали кістки...

В наступні дні ми багато працювали на могилі: закопували, розрівнювали площу. На місці могил були зроблені квітники і посаджені чудові квіти. Пізніше тут з'явився пам'ятник з написом: «Память савєтскім воїнам, расстрєляним нємєцкімі фашістамі—Сєнтябрь 1943 г."

— Після розстрілу кавказців життя в таборі зразу ж змінилося. Почала роботу комісія „СМЕРШ-у". Якось нас вишикували в ряди. Вийшов комісар Покрасов і повідомив, що комісія розпочала роботу.

— Комісії,—сказав він,—про всіх все відомо. Втаїти щонебудь є зайвим. Треба говорити тільки правду. Ми мали своїх агентів в Німеччині. Нам відомо хто і де працював. Пам'ятайте: хоч би яка тяжка була провина перед „Родіною", вона вам простить, якщо ви все щиро розкажете комісії.

Тепер кожної ночі когонебудь будили. Хоч у нас на ліжках висіла дощечка з прізвищем, все рівно запитували, наставивши пістоля:

— Прізвище?

— Федоренко.

— Збирайся! На комісію!

Почалося жахливе шпигунство. Було заборонено розповідати про те, що питали на комісії. Але шпигуни удавали з себе друзів і обов'язково щонебудь ви-

питували. Тоді тих, хто не втримувався і розповідав, карали: переводили в другий табір, ще з страшнішим режимом або садовили в карцер. В таборі існувало декілька таких карцерів. Це були бетонні камери-мішки, в яких тільки—тільки вміщався чоловік. Наповнювали її водою, людина повинна була вистояти в ній п'ять—шість годин. На допитах пропонували видавати своїх друзів, виказати, хто боровся проти більшовизму, хто будь коли сказав щось проти совітської влади або проти Сталіна. Настав час страшного розрахунку за кожну вільну думку, за слово, яке виривається в людей в надії на звільнення. Обіцяли, що той, хто видасть п'ять чоловіків—«зрадників», отримає право «савєтського гражданіна» і буде звільнений від комісії.

Десь взялися «підставні свідки», які готові були свідчити все, що потрібно було по відношенню будького із нас. Бували на допитах. Часто-густо чоловік, якого викликали на допит, до нас більше не повертався; а інколи ранком, коли нас всіх з табору гнали до річки вмиватися, ми бачили шибениці з повішеними. Вже було відомо, що треба пройти „16 атдєлєній", тобто шістнадцять окремих стадій допитів, або, як ми їх називали, „фільтрів". Пройти їх всіх ніхто не міг. Навіть звичайна чорна праця, як, наприклад, на фабриці дитячих забавок, вважалася злочином, який карався тяжкою каторгою в „отдалєнних мєстах" Совітського Союзу.

— Взяли б та й осудили всіх разом, — сказав я якось Трохимові.—Для чого ж бавитися в допити, слідство, так ніби тут ще може бути справедливість.

— Дурню ти,—відповів він.—Ми вже давно засуджені, але нас повинні довести до такої ступені остраху та жаху, щоб ми назавжди стали рабами совітської влади. Щоб ми одного імени жахалися. Ні, брат, в нас ще занадто багато вільного духу, ось тепер і вибивають. Та так вибивають, щоб і другим не кортіло чогось іншого.

— Вони виженуть!

— Гадаєш?—Трохим подивився на мене довгим поглядом.—Гадаєш—виженуть?—запитав він знову. І як завжди сам відповів: — Ні, не доведеться. Витримаємо. Перетерпимо, а візьме таки наша. Втікати треба, от що. Втікати.

Був теплий червневий вечір. Ми з Трохимом пішли за бараки на пагорбок коло загороди. Сонячне коло, ще палаюче огнем, тихенько скачувалося вниз за висо-

ким лісом. Яскравим золотом сонячних променів засвітились верхів'я дерев, розкішні кущі бузку і, втікаючі в далечінь, шляхи. В повітрі метушилися різні комашки, змагалися в своїй спритності ластівки, доспівував вечірню пісню жайворонок. Кожний з них ловив якусь частку розливаючого над світом сонячного золота, веселився і співав. А у нас, ось уже півтора місяця, тяжкий камінь лежав на серці. Нашого погляду не принаджувала, не тішила ні билинка, ні польова квітка, ні зеленавий простір, а ні тиша, що розпростерла свої крила над сусіднім лісом.

— Трохим, ти хочеш втікати?—Куди? Як?

— А туди... просто.

Він махнув рукою в бік заходу сонця. Обоє ми мовчки дивились „туди". Поети і мрійники з насолодою спостерігають захід сонця, вони тішаться з нього. Але ми не дивились на захід сонця за обрій, ми дивилися далеко на „Захід" так, як дивились не на схід сонця, а десь далеко на „Схід", туди, де розляглися такі рідні простори землі. Для нас світ розділився на ці дві частини. Дві частини, з якими були поєднані таємниці нашої душі, неокреслені думки, почуття і категорії людського буття. Схід і Захід втратили своє природнє обличчя, а стали якоюсь матерією, не природним явищем, а політичним угрупованням. Колись чоловік з надією задивлявся на небесне світило в блискучому вінці, що вставало ранком, довіряючи йому свої думки. Тепер же сотні тисяч, можливо навіть уже мільйони живих, думаючих відчуваючих людей, з журбою і згасаючою надією дивляться на обрій, за яким ще чується тепло останнього проміння згасаючого дня.

Трохим втік, а за ним ще кілька чоловіків. Пішли „туди", просто на Захід. Нас всіх посадовили за це на п'ять днів голодного пайка і посилили охорону. Комісар Покрасов виступив з промовою про те, що серед нас багато шпигунів англо-американського капіталу, що потрібна обачність.

— Совітська влада погоджується вам простити ваші провини, але вона повинна звільнитись від диверсантів і шпигунів, яких засилають до нас ворожі країни— сказав він.

— Після вимушеної голодівки несподівано почався бенкет. Привезли декілька бочок спірту. Його розливали і роздавали. Всі перепилися. Ми ніяк не могли зрозуміти,

чому так змінилось відношення до нас. Але через декілька годин все стало ясно. У людей під впливом алкоголю розв'язалися язики. Шпигуни всюди пролазили, записували кожне слово і негайно доносили в штаб СМЕРШ—у. Під ранок було заарештовано понад 600 осіб. Їх кудись завезли, когось розстріляли. Стало так тяжко, що мимоволі сам до себе говорив:

— Або будь негідником—шпигуй, донось, роби наклепи, допомагай убивати і катувати людей, або пусти кулю собі в лоб, утопись чи повішся. — Іншого виходу для нас не лишалося. Не лишалося вже краплі надії хоч на якенебудь оправдання. Батьківщину, яку ми так любили, зробили далекою і чужою. Про батьківщину залишились тільки згадки про рідних і знайомих, про поля і садки, про солов'їні пісні, тільки не про життя, не про щастя під рідним дахом, разом з рідною сім'єю. Багато було вже вишматувано із нашого серця. Тепер вирвали останнє:—батьківщину. Яка порожнеча!

4. Допити

Навколо мене нікого не залишилось із близьких людей. На сусідньому ліжку спав явний провокатор. Трохим втік. Валентин, після того, як Оксану відвезли до іншого табору, втратив духову рівновагу і знався Бог знає з якими людьми. Колись я ще товаришував з Петром, але він був в іншому батальйоні. Між давніми знайомими, які потоваришували разом на фабриці Тімме, тепер почалося охолоджування. Непомітно для самих себе ми починали менше довіряти один одному, а потім і зовсім перестали вірити. В німецькій неволі, в полоні, ми могли вільно висловлювати свої думки вголос. Деякі з нас були за совітську владу, інші проти. Сперечалися, говорили, тільки-тільки не з кулаками йшли один проти одного підчас суперечок, але все лишалося між нами. Тут же не наважувалися навіть звичайні почуття довірити бувшому товаришеві. Друзів не лишалося. Чоловік був самітній. За звичкою запитували:

— Ну, як справи?

На це була стереотипна відповідь:

— Та так, ніби нічого...

— Скажеш „тяжко“, „сумно“ або ще щонебудь подібне до цього, потягнуть на допит:

— А чому це вам, товарищу, сумно у нас? За фашистами сумуєте, мабуть?—і не обберешся потім клопоту.

Одного разу зустрів мене в дворі Коваль. Після того, як він причепив червону зірку, ми від нього відмежувались; тут же зовсім відійшли від нього. Коваль бував вгорі, був коротко знайомим із всіма зі штабу СМЕРШ-у. Коли на фабриці у Тімме Коваль виступив в розмові на захист совітської влади, ми слухали його і визнавали за ним право думати. Тоді він говорив вільно і легко так, як легка його думка. Тут же Коваль говорив постійно і багато. Але це були трафаретні фрази, які повторювалися десятками ковалів нашого табору, після того, як їх навчав комісар Покрасов. Це були слова Покрасова. В свою чергу Покрасов повторював чужі слова по інструкціях, які приходили згори. Десятки покрасових стверджували одно і те ж. І так на кожному кроці довгих сходів совітської влади. Коваль за останні півтора місяця дуже схуд. Я помітив, як його пожовклі від куріння пальці постійно тремтіли. Коваль перестав дивитись в очі, він впирався своїм поглядом в землю, вбік і тільки слухав уважно.

Коваль взяв мене за руку і відвів вбік. Ми йшли мовчки кроків тридцять—сорок. Він ніяк не наважувався почати. Я ж мовчав тому, що боявся його.

— Ти рахуєш мене за негідника, ви всі мене так називаєте?—глухо і затинаючись в словах, видавив він із горла цю фразу:

— Що це ти, звідки ти взяв, товаришу Коваль?! Навпаки, ми всі рахуємо тебе передовим представником...— почав я, але він різко зупинив мене:

— Перестань, Грицю, сміятися. Так, ви всі мене рахуєте підлим і ти мене рахуєш таким же. Це я знаю добре. І так це є: негідник я. Розумієш: не-гід-ник. Ну, добре, а чому ніхто із вас не запитав:

«Коваль, як ти дійшов до цього?» Ось тут би я і відповів: «А ти, дорогий друже, чому дозволив мені негідником стати? Яке ж право ти маєш тепер осуджувати мене, коли я, можливо, гірше останньої собаки зробився... Чому ви тоді мене залишили?

— Хто тебе залишив? Коли?

— В лісі, там, коли Ніну Миколаївну вбили...

Переді мною стояв знищений, доведений до самозневаги чоловік.

— «Чи він прикидається, чи дійсно мучиться?»— промайнуло в мене в голові, але я не встиг ні дати відповіді на своє запитання, ні розібратися в ньому. Почуття жалю заговорили хуткіше почуттів розсудливости.

— Ти пам'ятаєш, як вбили Ніну Миколаївну? — запитав я. — А як загинули Таня і Михайло? Скільки вже з того часу загинуло людей? І ти, Сашко, вів нас до цього. Пам'ятаєш, як ти палко говорив? Але я не обвинувачую тебе і за це, можливо, багато із нас зробили б так само. Але потім, Сашко, хіба ти не бачив, потім, що робилося? — Чому ж ти не відступив, не відійшов від брудної справи? А може ти тільки навмисне так говориш, а сам мене перевіряєш, видати хочеш?

— Не смієш так говорити, — вигукнув він гарячково. — У мене душа болить, мені місця немає. Ось візьми Ніну Миколаївну, якою прекрасною людиною вона була. Ех, коли б тепер була тут. Я б все розповів. Вона б не відвернулася вбік, а так, от просто подивилася б в очі і сказала: „Ви, Олександре Коваль, негідник. Ви не маєте права бути таким. Тепер мусите перед Богом і людьми оправдатись." От як вона сказала б, а ви всі: „Я нічого, я, товаришу Коваль," а самі плюєте мені вслід і руку боїтесь подати. Ви теж негідники!

— Вона раз сказала прямо — її і вбили. Тепер правди говорити не можна: за неї убивають і мучать, — заперечив я.

— Ні, треба говорити правду. Тих, хто правду говорять, бояться. Убивають, а бояться. Після, як уб'ють, пам'ятають і мертвого бояться. Нам хоч би декілька сильних людей мати, які вміли б правду говорити! Все по-іншому пішло б. Нарід тоді б совість відчув би.

— Де ж ти їх візьмеш, сильних людей? Їх всіх уже вбили.

— Нові повинні бути. Повинні бути,а ні, загинуть всі люди.

— Ех, Сашко, та що з тобою, дійсно. П'яний ти, чи захворів?

— Захворів, душею захворів. Сил у мене немає триматися. Кочусь і зупинитися не можу. Був Коваль не дуже добрий, та і того не лишилося. Слухай мене. Не вір тому, що я буду говорити, не піддавайся. Міцно тримайся! Говори: „бреше він", що б я не сказав. І своїм

друзям скажи, щоб не боялися мене і відмовилися від того, що я показувати буду. А мені... один кінець...

Він не договорив. Я так і не зрозумів, про що він вів розмову. Чому ми не повинні вірити? Чого не боятися його. Якісь сумні і негарні передчуття заворушились в мені.

— Ну що там гадати? — сказав я сам собі.—Чому бути, того не минути! — і пішов в барак.

Вночі о четвертій годині мене штовхнули в бік. Переді мною стояв сержант.

— Прізвище? — хриплим шепотом запитав він.

— Олексій Андрієнко.

— Збирайся! На допит!

Пішли в штаб Смерш-у. В кімнаті сидів тільки один чоловік — капітан Смерш-у. У нього зморені скляні очі, під очима мішки від недоспаних ночей. Стіл закиданий паперами. В руках моя анкета.

— Відповідай: вірні подані в анкеті відомости.

— Так, вірні.

— Де речі!

Або це була помилка сержанта, або вже обміркована система... На допит треба з'являтися з речами. Мене ж про це не попередили. Повернувся я разом з сержантом назад в барак і зібрав речі. Почався обшук. Капітан перевіряв цілком все. В мене збереглися дві фотокартки дівчини, подруги моєї молодости. Капітан з жадністю схопив їх.

— Хто?

Я назвав інше прізвище.

— Звідки, домашня адреса?

Капітан записав (я дав невірну адресу). Фотокартки лишив у себе. Потім він відсунув папери і почав уважно розглядати мене. Минуло дві, три, можливо, п'ять хвилин мовчанки. У мене боліло серце.

— Нам все відомо, — накінець вимовив він. Про кожний крок совітської людини ми мали відомости, і навіть дуже точні. Тому не варто щось заперечувати або затаємлювати. Тільки щирі зізнання можуть поліпшити справу! Тільки повне визнання своєї провини. Ти повинен викрити кожного власівця, якого ти знаєш. Викриєш три особи — нагороджу тебе правом совітського громадянина. Будеш мовчати — зажену туди, де Макар телят не ганяв! Всерівно, ви всі уже давно списані в розхід. Тільки возитися з вами доводиться! Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу капітане!

— Який я тобі товариш? Ах ти, гадюка! Мене товаришем звеш? Я тобі покажу „товариш“!

Удар по обличчі був для мене морально невимовно тяжким. В очах потемніло, в середині щось закипіло, забурлило. З страшною силою я схопивсь за край стільця, на якому сидів. Багато не витримують цього першого удару і кидаються на свого ката. Але він завжди на поготові. Тоді на нещасну жертву звалюються такі побої, від яких чоловік не встає. Ось чому багато не повернулось до нас в барак після першого допиту.

— В яких частинах мав службу у Власова?

— У нього я не був, я працював на фабриці.

— Брешеш, нам все відомо. Ліпше признайся!

— Я не служив.

— А як покличу свідків?

— Я не служив.

Я дійсно не служив в добровільних військах. Я сказав просто, що попав в полон, а звідти на фабрику. Але попасти в полон може вояк будь якої армії тільки не совітської. Він повинен боронитися навіть, якщо в нього відірвало ногу або руку. Він не має права попасти в полон пораненим, не може бути захопленим. А якщо і попав, то повинен в полоні продовжувати боротьбу. Так було наказано. Хто не виконав наказу, той зрадник батьківщини. Сотні тисяч вояків англійців, американців, французів, голяндців, новозеландців і інших поверталися до дому радісними, щасливими. Тільки ми, перенісши в полоні муки, перебуваючи в незрівняно тяжчих умовах, ніж інші військовополоненні поверталися не додому, а потрапляли на тортури. Ніхто нас не зустрічав з квітами і музикою. Батьківщина — совітська батьківщина—приготувала для нас табори смерти з камерами для тортур.

Я ж вигадав для себе більш-менш правдоподібну історію, як я попав в полон. Я був довго в розвідці. Довго блукав, за цей час полк відійшов. Армію оточили. Іти було нікуди. Мене взяли в полон. Це називалось «взяти в полон під час виконання службового завдання». До таких «зрадників» відносились порівнюючи з пом'якшенням.

Після того, як я закінчив розповідати капітанові, він подзвонив і в кімнату зайшов сержант.

— До лейтенанта! — наказав капітан.

Мене відвели в другу кімнату, де сидів лейтенант.

— В якій частині служив у Власова?

— Я не служив.

— Ах, ось як?! А от у мене є список вашої частини... (Він взяв папір і наскоро перечитав прізвища)... Ось: Андрієнко Олекса. Лейтенант підкреслює моє прізвище червоним олівцем. (Списки були складжені тут в таборі. В них перелічувались ми всі).

— Ну що, піймався?

— Я не служив.

— Відправлю до в'язниці, признавайся.

— Я не служив.

— Відвести його!

Сержант веде мене. Ми сходимо по сходах.

— Втікай, — говорить сержант, — нікого немає.

«Не вір... тримайся» — пригадуються мені слова Сашка. Чому вони мені пригадалися? Але я хапаюся за них.

— Чому мені втікати?—говорю я.—Мені тікати нічого, мені боятись нічого.

Сержант веде мене замість в'язниці в барак. Вже ранок. Сусід по ліжку піднімається і запитує:

— Ну, що було, що питали? Били?

— Все було добре,—відповідаю я і лягаю, не роздягаючись в ліжко. У сусіда незадоволене обличчя. „Зірвалось"—думаю я. „Треба триматися, триматися, хоч би як там не було."

Через три дні знову викликали на допит. Разом зі мною пішов грузин, з яким ми працювали на фабриці. Його викликали першим. Коли я ввійшов до кімнати слідчого, грузин стояв коло стіни, сумно дивлячись вниз.

— Чи знаєте ви цього чоловіка?—запитує слідчий грузина, вказуючи на мене.

— Так, знаю.

— Служив він у власовських частинах?

— Ні, не служив. Ми разом працювали півтора роки у Тімме на фабриці. Слідчий схоплюється зі свого стільця і кидається з кулаками на грузина:

— Я ж тобі говорив, я ж тобі говорив!

Але грузин вперто повторював:

— Не було цього і сказати не можу.

Я залишаюсь на одинці з слідчим. Він заспокоївся і тримався так, ніби нічого і не трапилося. Починається знову нудна гра на нервах.

— Служив?

— Ні, не служив.

— Ні, служив.

В кінці слідчий втрачає терпіння і репетує:

— Ти довго будеш опиратись? А це що?

— Він підсуває мені листок паперу. Дивлюсь, переді мною зфальшоване досенення про особистий склад першого Власівського полку по стану на одну з раніших перевірок—присутніх... відсутніх... хорих... і т. п.. Підпис: Олексій Андрієнко.

Підпис трохи подібний на мій, але я завжди в однім місці ставлю крапку. Тут крапки не було.

— Це підпис не мій. Я таких донесень ніколи не писав. Я підписуюсь завжди з крапкою, а тут без крапки.

Слідчий не розгубився.

Ну, добре,—говорить він.—А чим ти вислуживсь перед родіною. Признавайся, все простимо.—Мені немає в чому признаватись.

— Немає в чому? Ну побачимо!

Слідчий тисне кнопку дзвоника. Входить солдат.

— Привести свідка!

Проходять довгі хвилини в чеканні. Нарешті відкриваються двері і на порозі з'являється Коваль. Його очі палають вогнем. Обличчя червоне. Здалеку чути, що він пив горілку. Повільною ведмежою ходою проходить він в кімнату і без запрошення сідає в крісло. Потім закидає ногу за ногу і запалює цигарку. Слідчий мовчки вичікує, поки Коваль закінчить. «Це вже він тут не вперше», — промайнула в мене думка. Я збираюся з усією силою волі. «Ну, будемо боротися»,—говорю собі.

— Розкажіть, свідок, що ви знаєте про цього типа?

— Олекса,—говорить Коваль,—досить вже впиратися. Я ось признався і тепер мені добре.

— Гаряча кров пробігла по моїх жилах. «Він ска-

зав Олекса? (Мое ім'я в дійсности Гриць) значить, не видає».

— Мені немає про що признаватись.

— Ну як? Але ж ми разом служили у Власова. Пам'ятаєш, в Кракові? Пам'ятаєш, ми не хотіли ходити на муштру і ти відмовлявся тим, що рана не загоїлась.

У мене була операція апендициту і в анкеті зазначено, що у мене шрам на животі.

— Яка рана? Де рана?—неприродньо заметушився слідчий.

— На животі,—відповідав Коваль.

Слідчий примушує мене підняти сорочку.

— Вірно! Рана на животі. І ти наважуєшся ще після всього цього відмовлятися.

— Буду. Це шрам від операції апендициту. Я в армії Власова не служив. Цього чоловіка знаю тільки по фабриці Тімме. Для чого ви мене мучите? За що? Чим я винний, що попав в полон? До дідька все, або розстріляйте або засудіть, але не мучте.

Мої нерви не витримали. Я заплакав.. Мене відпустили. Неділя пройшла спокійно. Але ось знову вночі підняли. Переді мною новий слідчий. Говорить тихо, вкладно і лагідно. Називає на „Ви".

— Чи хочете ви оправдати довір'я совітської влади? Ви такий молодий, а в майбутньому велике і чудове життя. Ви зможете принести користь батьківщині і своєму народові. Адже ж так гарно бути героєм, користуватись любов'ю і довір'ям, жити спокійно і бути добре забезпеченим! Зараз провадиться формування спеціальних дивізій. Чи хочете піти до армії і оправдати довір'я в боях?

— Так, так, звичайно!

— Треба буде йти на море і партизанити на воді коло берегів Далекого Сходу. Жовторотих не боїтеся?

— Яких жовторотих?

— Ну, китайців, звичайно. Хіба ви не догадалися?

— А для чого там партизанить? Адже ж вони наші союзники?

— Дивлячись, які китайці. Орле, та ви ґв політиці зовсім мало розумієтеся!... Є наші друзі — китайські комуністи, а є наші вороги —

гомінданівці. Де речі, тепер про це говорити не можна. Про це мовчати треба.

— Все одно. Я погоджуюсь.

— Ну, от і добре!

Я вертаюся в барак в чудовому настрої. «Я вирвуся звідси, я вирвуся»,—співає в мені кожний нерв, кожна жилка.

Через годину за мною приходять знову. Я радісно і спішучи збираюся і не йду, а біжу. Мене ведуть до другого слідчого. Він кидає на мене звіриний погляд.

— Ми отримали тільки—що відомости із Совітського Союзу, що ти працював в поліції. Але все ж таки, тобі дали гарну характеристику і боятися нічого. Так це було? Признавайся.

Так ось вони як грають!.. Мої нерви не витримують. Це вже через міру! Коли ж кінець?

— Це брехня! Я ніде не служив.

— Але це всерівно: чи ти скажеш «так» чи «ні», а у нас тверді докази. Ти звідки?

— Із Одеси.

— Ну на тобі «по—одеськи»—і він, збісившись, починає бити мене по голові.

Входить другий слідчий.

— За що це ти його?

— А за те, що тут сидів з німцями. За те, що звідси не втік. Зрадник! Фашист!

І він знову б'є мене.

— Навіщо йому було втікати звідси? Тут добре було: їв ковбаси і пивом запивав, — говорив слідчий, що тільки—но зайшов.

— Неправда, ми голодували.

— Біднесенький, голодував! А я то і не знав. А я то його б'ю. Ну, вибач, будь ласка. Ну, вибач. ну, будь же такий добрий.—До цих слів він додавав нові удари по моїй голові.

— Кинь його до дідька,—говорив другий слідчий.— Всерівно. ми його вже списали в розхід. Хай заберуть.

Входить вартовий.

— Забери падло!

Вартовий повільно витягає пістоля, возиться з застережником, потім націлює на мене.

— Ну. пішов, чи що...

— Ей, хлопче, прощайся з світом. Молися своєму Богові,—кричить навздогін другий слідчий.

Ми йдемо двором, потім повертаємо до виходу із табору.

— От що, хлопче,—говорить вартовий,—краще признавайся, а то погано буде. Я не першого тебе веду, я знаю. Признаєшся—дарують життя. Життя, воно тільки те—раз кулю вженуть і тьху—там будеш. А що там? одні дідьки, нудьга. Тут ліпше, горілка, баби...

— Ти веди, куди наказано, а признаватись мені немає в чому.

— Ну, як знаєш.

Вартовий привів мене в барак...

Допити закінчилися. Через чотири дні мене заарештували в числі тридцяти осіб. Посадили в бетонні підземні сховища. Примусили знову заповнювати анкети, потім прийшов сержант і повів, в штаб. Знову такі ж запитання, перехресні допити, огидні погляди. Але тільки більше поспішно. Через декілька днів нам в сховищі оголосили, що ми обвинувачуємося в зраді батьківщині, що нам немає прощення, що ми завжди будем під підозрою і батьківщини нам не бачити. Вкінці зайшов сам комісар Покрасов і сказав, що нас відправляють на працю в військову частину. За найменшу провину нас чекає страшна кара. Ніяких прав ми не маємо. За нами будуть стежити. Довгі і довгі роки ми повинні будемо заробляти собі довір'я.

5. В совітській армії

Знову на волі, правда зовсім обмеженій. Ми мали змогу ходити без охорони, ми почали працювати. Всі ми тридцять осіб заарештовані в одну і ту ж ніч, були шоферами. Весь процес з арештами, заточенням в підземній в'язниці був комедією, розрахованою на додаткове залякування перед переміщенням до військової частини. Питання про наше переміщення було вирішене уже раніше. Перевезли нас в військову частину в Берліні. Наша частина повинна отримати тридцять американських вантажних авт, на яких ми будемо працювати шоферами. Назустріч нам вийшов майор Сапожніков.

— Війна закінчена,—сказав він,—Німеччина переможена, але тепер почалася економічна війна,—Ми повинні так роззброїти Німеччину, щоб вона протягом десяти років не мала навіть електричного струму.

Нам заборонено розмовляти з вояками совітської армії, з німцями, заборонено в вільний час виходити за межі місця нашого мешкання. Для того, щоб піти в кіно, необхідно отримати спеціяльно особистий дозвіл. Для нас утворено спеціяльну кухню. Годують гірше, ніж совітських вояків, а їх годують теж не Бог знає як. Така була воля. Але все ж це було в декілька раз ліпше тих умов, в які потрапили останні сотні тисяч репатрійованих громадян Совітського Союзу. Для них були створені концентраційні табори з суворим режимом.

Весь день проходив на праці на вантажному авті. Із Німеччини вивозилось все, що можна було вивезти, що помічало око інспектора по репараціях, починаючи від найдорожчих варстатів і кінчаючи електричними залізками та посудом. Все, що підлягало вивезенню в рахунок репарацій навантажувалось на авта і відвозилось на залізничні станції, звідки відправлялось в Совітський Союз. Ми вивезли устаткування автозаводу „Хорх“ в Цвікау, що виготовляв вісьми-циліндрові особові авта; завод емалірованого посуду в Нойштадті; фабрику панчох Пляуєні; фабрику дитячих забавок в Носсені; відому хемічну лабораторію в Фрайбурзі, в якій, говорять, працював в свій час вчений Ломоносов; устаткування мануфактурних фабрик в Меєрані; фабрику фарфорових виробів (доречі: на ній було навантажено шість вагонів фарфорового посуду спеціяльно для Кремля), завод автоохолоджувачів, паперову фабрику, завод брикетованого вугілля, фабрику годинників і інші.

— Забирали все підряд. Кожне совітське міністерство прислало в совітську зону Німеччини своїх представників, які пильно вишукували, що можна відправити в СССР. Ці представники не забували ні себе, ні своїх родичів, ні своїх старших шефів. Разом з устаткуванням йшли вагони, заповнені речами хатнього вжитку, „подарунками“ і т. п.

Якось мені довелось пересісти в особове авто і поїхати з майором СМЕРШ-у Петровим в Цвікау. Він повинен був взяти на тютюновій фабриці цигарки та цигари. Дорогою майор від напитків сп'янів. Я скористувався випадком і запитав його, як можна завоювати довір'я совітської влади.

— Довір'я, Андрієнко, це справа дужа складна Героєм Совітського Союзу можна стати. Це раз плюнути.

Герої ніякого дідька не роблять. Ми робимо героїв,—і він гордо вдарив себе в груди.—Розумієш хто? Ми!

— Так є, гвардії майор!—відповів я.

— Можна через північний полюс переплисти, там, дідько його візьме, „промінь смерти" винайти, а довір'я —це щось особливе... 28-е питання політичної анкети знаєш?

— Так є: чи був за кордоном Совітського Союзу?

— Вірно! Ну, от, якщо був за кордоном, то тобі, дияволе, ніякого довір'я ніколи не буде. Ні тобі, ні мені навіть... Сьогодні ліпше бути німцем, ніж репатрійованим.

Я був вражений відвертим признанням Петрова. Страхіття нашої частини, грізний майор СМЕРШ-у, відпровадивший на той світ во ім'я перемоги більшовицької партії і совітського уряду не одну тисячу ні в чім невинних людей, сам, виходить, прекрасно визнавав безвихідність свого стану. Яка ж сила примушувала його рухатися, діяти, знищувати таких як він, людей. Ідей у нього ніяких не було; він їх давно втопив в крові і в вині. Тут була звичайна собача звичка, свідомість, що йому в світі діватись нікуди. Всюди на нього будуть дивитися з призирством, як на ката. Тільки в Совітському Союзі ця категорія людей міцно тримається за совітський, тепер „демократичний" устрій.

До нас в частину прибуло 50 дівчат із табору репатрійованих. Їх призначили для роботи у офіцерів, на кухнях, готелях, де мешкали офіцери. Совітський командний склад перебував в Німеччині в чудових умовах. У кожного з них були свої слуги. Вони отримували додаткові приділи. Якщо солдат отримував 18 марок що місяця, то лейтенант отримував 2500 марок.

Був випадок, що я мав можливість підслухати, що говорилось на таємній нараді партійного активу нашої військової частини. Майор Сапожніков виступив з рапортом про морально-політичний стан частини. Він відзначив, шо совітський офіцер повинен бути зразком, а в дійсности він являє собою приклад розпусти. Велика кількість фактів грабунків. ґвалтувань і вбивств, зроблених совітськими офіцерами, говорить про дальший занепад моральної стійкости совітської армії. Дальше майор розповів, як штаб армії змушений звалювати ці злочини на репатрійованих. В однім випадку совітського офіцера, який зґвалтував 14-тирічну німецьку дівчину,

коли справу не можна було не передати до військового суду, переодягли в цивільне вбрання, щоб врятувати честь армії...

— Нам доводиться,—заявив Сапожніков,—гнатися за американцями для того, щоб не визвати зайвої ненависти у німців. Тому совітське командування встановило таку продуктову норму для німців совітської зони як і в американській Якщо треба буде, ми привеземо навіть хліб із Совітського Союзу.

Мене перевезли працювати на особове авто. Возив майора Петрова. На одній із чергових конференцій керівного складу був присутній генерал-майор Потапов, спеціяльно уповноважений центрального комітету партії по репараціям і демонтажу устаткування. Виходячи по закінченню наради в двір, де стояли вичікуючі авта, генерал-майор Потапов помітив мою машину—чистеньку, шиковно вилискуючу фарбою і нікелем. Шофер генерала—бувший фронтовик—поривався додому і його мало цікавило, як буде оцінена його праця. Тому машина генерала була коли б не найбруднішою із всіх, які тут стояли.

— Це чия машина?—запитав генерал, вказуючи на моє авто.

— Майора Петрова, — відрапортував я, ставши струнко.

— Молодець!—сказав Потапов.—От би мені такого шофера!

Пройшло небагато часу і мій майор поїхав разом з генералом ловити рибу. Потапов знову помітив мена, пригадав, і тут же попросив майора перевести мене в його гараж.

Почалося нове життя. Я перейшов в дім де мешкав генерал. Тепер мій обов'язок полягав в тім щоб возити дружину і доньку генерала за панчохами, патефонними платівками, посудом , якимись дрібницями. Я повинен був їхати сотні кілометрів, виконуючи бажання доньки, або розшукувати цілий день в різних містах, щоб задовольнити апетит генеральші. У генерала було 13 осіб наймитів. Йому це підкреслили в місцевій партійній організації, Генерал обурено відповів:

— Партія і уряд дають мені можливість жити так, як я хочу!

Кожного тижня генерал відпроваджував у Москву

літака, навантаженого «подарунками» для ЦК, партії; при цьому він себе, звичайно, не забував.

У генерала бавилися картами. За ними просиджували до ранку. Грою дуже захоплювались: програвали по 15—20 тисяч карбованців. В будинку часто організовувались величезні гулянки з пияцтвом. Не минав не відзначеним ні один випадок—день народження, річниця весілля і т. п. Генеральша, Ганна Семенівна, умовляла Льонічку (так вона називала генерала), почати святкувати іменини.

— Раніше генерали святкували іменини, а у нас все, як не у людей!—обурюючись починала атаку Ганна Семенівна.

— Залиш, Ганічко, це не політично,—відмовлявся генерал.

— У тебе одно слово: не політично! А у мене все політично! Подумаєш, зберуться люди, вип'ють, закусять, а у нього не політично... Ну, хочеш, за Сталіна вип'ємо? Тоді політично буде?

Прийшов день народження Ганни Семенівни. До нього підготовлялися довго і уважно. Запрошено було гостей осіб сорок. В великій залі просторого осібняка якоїсь німецької баронеси були розташовані столи з білосніжними обрусами. Вони гнулися під вагою хрушталевих шклянок, великої кількости посуду з ріжним їдженням. Спеціяльно на літакові було привезено з Москви ікру, рибу, сир, вина. Коли гості добре напилися, хтось впустив від необережности шклянку. Задзвеніли уламки хрушталю.

— Це на шастя,—вигукнула Ганна Семенівна.

Генерал заявив, що раніше, до революції, в пристійному вищому колі завжди били посуд під час бенкетів. Він тяжко підвівсь із-за столу, схопив величезне блюдо з рештками поросяти і кинув на підлогу, потім пішов бити все, що попадалось під руки. Гості. звичайно, почали бити вслід за господарем. Коли все було перебите, генерал викликав льокаїв і наказав негайно приготувати нові столи в іншій залі.

Ганна Семенівна була надзвичайно задоволена погромом.

Минуло вже багато часу, а вона все ще з гордістю розповідала про це дружині генерал-полковника Малінкова, яка приїхала в Німеччину на курорт „Раніше це дуже вважалося в вищих колах",—додавала вона, пог-

лядаючи гордим поглядом на Малінкову. Бажаючи, певно, зовсім знищити її, Ганна Семенівна запитувала з тонкою іронією:

— А ви, що ж, голубка, до нас приїхали. Чому не Кавказ або в Крим?

Але на це запитання Малінкова раніше була підготована дати блискучу відповідь:

— Фі! Кавказ або Крим! Як це провінціяльно! Хто ж тепер із вищих кіл туди їде? Тепер їдуть за кордон: в Карлсбад, в Румунію, на Мадярщину. Як ви відстали тут від життя!

Ганна Семенівна міцно закусила губу.

Генерал Попатов намагався не пропустити ні однієї радіопередачі ВВС (бібісі) на російській мові. Уважно схиливши голову до радіоприймача, він ловив кожне слово, інколи записуючи щось до своєї книжки. В одній із своїх політичних передач, ВВС говорило про те, що в совітській зоні Німеччини працюють з повним навантаженням військові підприємства відправляючи свою продукцію в СССР. Було зазначено 11 підприємств.

Погано працює у англійців розвідка,—сказав генерал.—Не 11, а 25 заводів працює. Він негайно послав в Москву шифровану телеграму, а потім визвав керівника штабу і дав наказ про негайний вивіз із Німеччини зазначених англійцями заводів.

Через декілька днів генерал поїхав в Прагу разом з майором Величко. За вікном авта мигали зелені, розчесані німецькі поля, ґастгаузи з совітськими прапорами на ґанках,—зустрічалися панцерники, вантажні авта з совітськими вояками. На одній із площ якогось німецького містечка наша машина в'їхала в гурт німецьких дітей, що бавилися м'ячем. Різкий звук сигналу розігнав їх. Але вони помітили в авті генеральські відзнаки.

— Генерал, генерал, — закричали вони і, швидко ставши в шеренгу, по військовому вітали його...—Хайль Сталін—почувся десяток юнацьких голосів.

— Чуєш?—звернувся генерал до Величко.

— Так, ми стали міцно на німецькій землі, і ніяка сила не примусить нас піти звідси. Нам потрібна вся Німеччина. Пам'ятай: німець—ліпший солдат. Йому тільки напрямок скерувати треба. Вчора він кричав „хайль Гітлер", а сьогодні уже кричить „хайль Сталін". Вони будуть добре дисциплінованими солдатам світової комуні-

стичної революції. Тепер Комінтерн має своїх людей у всіх країнах світу. Всюди є наші організації.
Ох, і почнеться швидко завірюха... Наше завдання—скермовувати, організовувати, а воювати будуть ось ці—німці, чехи, французи, болгари, румуни.

— Так воно, так,—заперечив майор,—але у наших солдат настрій поганий. Їх вразило життя німців. Що і говорити: свинюшник у нас. Мимоволі колгоспник задивляється на німецького селянина. Пригляньтесь, товаришу генерале, куркулів у них немає, всі рівні і всі заможні. От в цім і біда. Коли б були куркулі, нам би легко можна було знищити антиколгоспну пропаганду...

— Тепер це вже не так важливо,—відповів генерал. Все рівно колгоспникові іти нікуди: совітський устрій переміг. Ще раз втікати від нас напевно вже не наважаться. Бачив, які вони повертаються додому? Але це тільки початок. А ми їх в такім от стані протримаємо років п'ять! Га? Після цього скажи їм: «хочете втікати—втікайте, нічого не буде!»—ні одного не знайдете! Головне тепер не в них, а в нас,—продовжував генерал.—Ми тепер повинні дати таке життя для нашого вищого кола, щоб воно міцно стояло за совітську владу. От, візьми мене. Чого мені не вистачає? Тут я все маю, однієї прислуги тільки у мене 13 осіб! Авто для мене, авто для дружини, а через певний час дам авто і доньці. Скажеш: тільки тут так живемо. Ні! У мене в Домі Уряду в Москві помешкання з вісьми кімнат. А чого мені там не вистачало? Все мав, звичайно, більше чи менше. Ну, а тепер моя Ганна Семенівна пригадала недолік... От їй все виконається. Говорить, вілла одна в Дрездені подобається. Чи не можна б, говорить цю віллу під Москву перевезти? Ти як думаєш, можна перевезти чи розвалиться?

Генерал весело розсміявся.

Чому ж не можна?—розсміявся й Величко.

— Ви її кусочками розберіть, а там німці складуть.

— Складуть, факт!—підхопив Потапов.

— Пригадався мені один випадок... У Сталіна є син Василь. Він разом зі мною в Домі Уряду мешкає. Чоловік веселої вдачі: уже дві дружини проміняв. Ну, якось з останньою дружиною не помирився, та і почав її бити. Та з помешкання на сходи вибігла, верещить, просить допомоги. На галас вибіг один академік і почав заспокоювати Василя: «Ви, Вася, говорить, син вождя, Вам не

годиться слабу жінку бити». Ну, а Вася за це і академіку в обличчя зо два рази заїхав. Той самому Сталінові поскаржився. Чи Василеві за це вгоріло, чи з інших якихось причин, поїхав він до Німеччини. І, уявляєте ви, натрапив він тут, у Німеччині, на квартиру Гітлера, та давай все, що там було, на літака навантажувати. Навантажили меблів, посуд, ковдри і в Москву полетів. Аж знову хтось Сталіна про це повідомив. Розгнівався Сталін і наказав, як прилетить в Москву на летовище, все в нього реквізувати. Про це Василя повідомили через радіо. Він не дурень: все з літака викинув. Прилетів в Москву, а літак порожній. Тепер знову приїхав сюди і примусив німців гітлеровські меблі, які викинув з літака, збирати кусочки, склеювати і йому діставити. От здорово вигадав! Ха-ха-ха-ха! Так, що я і віллу, можливо, теж кусочками перевезу. Га?

Але трапилось так, що з генералом сталася неприємна історія, Він був у маршала Жукова. Там він познайомився з американським лейтенантом, який міг розмовляти російською мовою. Лейтенант запросив його до себе на гостину. Довелося генералові піти. Бажаючи бути вічливим, генерал також запросив лейтенанта до себе. Генерал не сподівався, що лейтенант відвідає його. А американець, як виявилося пізніше, був точним: взяв та і прикотив.

Генерала це остаточно приголомшило.

— Щоб ти крізь землю провалився! Бодай би тебе собаки з'їли!—сичав генерал, коли його повідомили про прибуття гостя.

Та шо ж вони, ті американці, без розуміння, чи шо?

Не дивлячись на особливе становище, його звання, його гарну роботу, за ним так же невтомно слідкували, як за кожним смертним на совітській землі, а можливо навіть і далеко більше. Появу несподіваного гостя—чужоземця, могло бути трактовано по ріжному. Адже ж нікому і в голову не прийде така думка, що американець приїхав погостити звичайно, щоб тільки посидіти з розумним російським генералом і поговорити кілька годин, чи для того, щоб з живою російською людиною поговорити російською мовою, так би мовити, зробити чергову вправу в вивченні її... Генерал, не виходячи ще до гостя, кинувся до телефону і викликав керівника СМЕРШ-у. До генерала негайно приїхало два агенти СМЕРШ-у. Іх посадили в шафи. Тільки тоді генерал вий-

шов в кімнату і запросив американського лейтенанта. Генерал був в чудовому настрої. Американець поїхав зовсім задоволений невимушеною розмовою з російським генералом. А в шафах, двома агентами СМЕРШ-у, які задихалися від браку повітря і запаху нафталіну, велася стенограмма цієї «товариської зустрічі». Не дивлячись на це, генералові все ж добре нагоріло від Москви.

Життя вищих чинників уряду, армії, партії дорівнює життю ув'язненого. Простий совітський громадянин мре від голоду, живе в злиднях і виконує тяжку працю на каторзі. Ріжниця між «волею» і в'язницею для простого громадянина скоріше чисто формальна: він все своє життя знаходиться в ув'язненні. Совітський вищий урядовець в відміну від простого смертного, ув'язнений в золоту клітку. Годують його помаранчами, напувають шампанським, одягають в пристійне вбрання. Інколи дають змогу розважитися. Але приходить час, і тягнуть совітського боярина у вошивий каземат, стрижуть на голові волосся, знімають ордена, б'ють по обличчі і відправляють в „отдаленние мєста СССР", де бувший боярин чистить відхідники, забруднені злодіями, вбивцями і повіями...

До нас на гостину приїхав генерал Скоробогатов. Він швидше вчений, ніж військовий. Його праця провадиться в стінах Академії Наук СССР. Генерал Скоробогатов слідкує за станом озброєння в чужоземних арміях, за всіма військовими винаходами. До речі, він розповів Петрову, що таємниця атомової бомби передана в Совітський Союз одним канадійцем.

Генерал Скоробогатов розповів слідуючу історію:

— Було це в серпні 1945 року. Визвав до себе Сталін міністра авіяційної промисловости.—«Як у тебе справа з літаками?»—запитує Сталін.—«Добре, Йосип Віссарійонович»,—відповідає міністр. «Совітські літаки найкращі і найшвидші в світі!»—

— «От як?»—говорить Сталін. «А скільки може зробити кілометрів за годину найкращій совітський літак?» —«Стільки-то.»—відповідає міністр. — «А знаєш ти, що англійські літаки уже літають швидше?»—«Ні, не знаю", говорить тремтячим голосом міністр.—„Ну так узнаєш". Міністра відвезли прямо в НКВД на Лубянку. Там він дійсно взнав, що англійські літаки перевищили швидкість совітських літаків. За це міністр був засуджений на 10 років. Весь персонал міністерства авіяційної промисло-

вости, включно з секретарями і друкарками, звільнили, частину заарештували.

Ганна Семенівна забажала подивитися на один пам'ятник в Ляйпцігу, що звався—«Бій народів», споруджений після перемоги над Наполеоном в честь Ляйпцігського бою. Поїхав сам генерал, дружина і донька. Переїжджаючи через одну площу в Ляйпцігу, ми помітили великий мітинг. Генерал наказав зупинити машину.

— А, це говорить Пік,—сказав генерал, показуючи на промовця.—Ну, Олексо, перекладай.

— Коли Пік закінчив свою промову і нарід розійшовся Потапов підійшов до Піка. Вони привіталися. Генерал був знайомий з Піком з Москви ще з 1938 року. Пік говорить російською мовою. Генерал взяв з Піка обіцянку обов'язково заїхати до нього на гостину. Минуло небагато часу, і Пік приїхав до нас в Карлс-Горст. Вони розговорилися з генералом про роль комуністів в Німеччині.

— Ми не можемо,—сказав Пік,—мати чисто комуністичну партію в Німеччині, так як така партія не буде мати великого впливу. Її треба організувати з іншою підливою і назвати по іншому. У німця слово «комуніст» або комунізм ще нервує слух. Їх треба поступово привчити до цих розумінь. Нам тепер довелось погодитись на такі речі, як визнання приватньої, власности, на байдуже відношення до релігії. Цим ми притягнемо до себе людей, а там подивимося...

— Як ви думаєте,—запитав генерал,—далі будувати свою політику?

— Як бачите, Леоніде Михайловичу,—відповів Пік, —характери у росіян і у німців зовсім ріжні. Росіянин сам собі вибирає напрямок, сам собі може обрати партію. А німець не може. Що він слабий політик, про це знає весь світ. Німцеві треба дати напрямок. І ми дамо німецькому народові цей напрямок. Придивіться уважніже: в ріжних зонах на першому місці стоять ріжні партії. У англійців—соціялісти, у американців—селянський союз, тут—комуністи. А нарід то один! Чому німці у англійців думають по іншому, ніж в совітскій зоні? Тому, що німець органично потребує керівництва, сильної руки зверху...

— Їм «Фюрер» потрібний,—зауважив Пікові генерал.

— Цілком вірно, їм потрібний «Фюрер".

— Ну, тоді хай ідуть до нас! У нас по цій галузі просто буде!—вигукнув Потапов.

— От тому-то,—продовжував Пік,—нам потрібна цілком об'єднана Німеччина, як єдина політична одиниця.! В політично єдиній Німеччині ми можемо розраховувати на повний успіх. Німець, рядовий німецький бюргер, піде до нас не тому, що у нас кращій програм—у нього від програму голова тріщить,—а тому, що у нас ліпша організація. Якщо ви сказали: „сьогодні ви повинні піти з відрами до річки Одер черпати воду. Ми висушимо річку",—це німцям сподобається: Як? Всі черпати воду! Висушити! Чудова організованість! Ви розумієте мене, Леоніде Михайловичу?

— Так, але для чого ви приймаєте до себе бувших нацистів? Аджеж у Вас повно їх?—запитав Потапов.

— Хіба це біда? Вчора німець був добрим нацистом, але сьогодні буде добрим комуністом. Не говоріть йому тільки про це, не начиняйте його зразу діялектичним матеріялізмом. Скажіть, що Маркс ліпший від Гітлера, він і так повірить. Це вам, росіянам, треба розуміти...

— Знаєте,—перебив його генерал,—я часто дивуюся німцям. От розповідають, шо Герінг в своєму останньому слові на суді сказав, що коли б йому ще було дано п'ять років життя, то він робив би те ж саме, що і раніше. От це відданість. У нас таких немає.

— Це не відданість,—відповів Пік.—Це дисциплінованість.

— Так, можливо, ви маєте рацію.

В місті демонструвався совітський фільм „Клятва". Родина Потапових вирішила поїхати подивитись його. Взяли в кіно-театр і мене.

Сталін дає над труною Леніна свою історичну клятву. Потім кадри кіноплівки розповідають про те, як Сталін перетворив в життя цю клятву. В совітській країні розквітло дивне життя. Димлять димарі могутніх індустріяльних гігантів, поля вкриті розкішними хлібами, болота висушені, немовлята плещуть в долоні, магазини заповнені ріжними товарами, співають птахи і квітнуть квіти... І іде по щасливій країні Сталін. Всі йому радіють, всі прославляють його ім'я. Але, ось, в полі якийсь тракторист-нещасливець возиться з своїм трактором і ніяк не може пустити в хід мотор. Сталін підходить до нього, сідає на трактора, бере до рук кермо... і трактор

заглушуючи глядачів сильним ревом, рушає з місця і піднімає скиби чорної, виблискуючої землі.

— От так треба володіти технікою!—говорить кінематографічний Сталін...

Величезний свинорадгосп. Впевнена в своїх словах і руках бригадирша показує Сталінові рекордний вивід поросят. Сталін бере ніжно порося на руки і звертаючись до авдиторії мовить:

— От чим богата наша країна! (Після цього в нашій частині солдати говорили: „Чим багата наша країна?—Свинством!“).

— Сеанс закінчився. Потапов ішов сумний. На запитання Ганни Семенівни, як сподобався йому цей фільм, відповів коротко:

— Це не успіх совітського кіно — це... це просто нахабство.

В цей вечір генерал багато говорив і розповідав. Я вирішив його запитати, що знає він про Власова.

— Я зустрівся з ним тільки один раз.—відповів він. —Це було на новім летовищі у Внукові під Москвою. Я прилетів на літакові із Берліна і в цей же час прибув літак, на якому привезли із Праги Власова. Він був в повній своїй формі. Його спроваджувало чотири чоловіки із охорони СМЕРШ-у. Решту сам знаєш.

6. В Москві

25-го квітня 1946 року генерал разом з своєю родиною вилетів на літакові в Москву. Мене взяли з собою, так як багато було речей.

Я над рідною країною! Внизу—поля, ліси, ріки, залізниці. Я з жадністю дивлюся на кожний зворот річки, на сяючі—рельси залізниці; на будівлі, що мають такий мініатюрний вигляд. Мені хочеться вникнути в таємницю речей моєї батьківщини. Я знаю; люди тут мені нічого не розкажуть. Вони не мають права нічого розповідати навіть своїм рідним. За них в Совітському Союзі можуть говорити тільки речі, ці німі свідки, які не бояться катувань НКВД. Але що можна побачити з висоти 2000 метрів? Можливо, той, кому доводилось раніше, до війни, часто літати по нашому маршруту, помітив би що небудь. Він міг би сказати, що мало димиться фабрич-

них димарів, або що рідше зустрічаються потяги. Я не літав раніше і ніяких спостережень зробити не можу. Наближаємося до Москви. Довідуюся, що нам не доведеться взнати Москву зверху: абсолютно всякі польоти над нею заборонено. Хай тільки з'явиться літак на московському небі, як по ньому негайно відкриють вогонь сотні протилетунських гармат, які охороняють червону столицю в дні миру від невідомого ворога. Тому ми робимо великий захід. Сідаємо на новому великому летовищі у Внукові. Нам гучномовець передає наказ: приготувати папери. Проходимо контроль. Потім я перевантажую речі в авто. Накінець, все влаштовано і ми їдемо.

Авто підстрибує в вибоїнах. Після Європи, після Німеччини кидається в очі бруд і бідність рідної країни. Якось дивно все виглядає.

— Хіба у нас все таке?—невільно запитуєш сам у себе.—Хіба скрізь так брудно?

Із вікон великого сірого будинку — комунальної коробки „великої сталінської епохи“ — висять брудні шмати. На перилах жалюгідних балконів розвішена порвана білизна, полатане вбрання. Новим будинкам не більше 7—8 років. Але вони вже лякають глядача страшними розколинами та льохами в стінах. Не думайте, що це наслідки бомбардувань. Це наслідки „будівничих дефектів“. Крізь вікна дивляться сірі обличчя. Вікна не миті, брудні, заліплені обрізками газетного паперу. Мигають постаті великої кількости людей. Я розглядаю кожного, що проходить повз мене. Вбрання немає. Люди ходять в зім'ятих штанях. Або, правдивіше сказати, в штанях з латками на колінах. Взуття в загальному—подерті або підтоптані юхтові черевики. Ось хтось іде в калошах, перев'язаних стрічкою. Мигають порвані піджаки, солдатські тілогрійки... Зім'яті кашкети брудні і вицвілі. Мене хочуть зрадити мої сльози. Не втриматись. Боже як тяжко і боляче дивитись на ці злидні!

— Це тобі не німецькі шляхи! —говорить генерал, коли нашу машину підкинуло на вибоїні з великою силою.

Справа від шосе містяться сіро-зелені бараки. Коло них гори сміття і величезні калюжі, в яких "острівцями спасіння" лежать цеглинки і дошки. Цими цеглинками і дошками перебираються передові стаханівці після праці до свого помешкання. Зліва помічаю величезну будівлю

розташовану чотирикутником. Вона порівнюючи нова, але фарба вже встигла облізти з стін. Біля неї продовжують лежати гори рештків будівничих матеріялів, сміття тощо. Це "Двірець профсоюзів", збудований за кілька років до війни.

З першого погляду можна помітити магазини. Коло них довгою стрічкою тягнеться черга. В Німеччині інколи можна помітити чергу, коло неї ровери, возики, дитячі колиски. Люди стоять в них вільно, хто де хоче, і тільки біля самих дверей магазину спокійно розбираються, кому за ким входити в магазин. В Совітському Союзі черги інші. Вони розтягнені на квартали. Коло дверей вартують міліціонери. Довгі години люди тиснуться один до одного шоб не втратити живого ланцюга черги, щоб ніхто не "втерся". Без кінця непорозуміння, брутальна лайка і бійка. Дратують і без того роздратованих людей. Теперь же в совітських чергах з'явився новий елемент—інвалід „втарой атєчєствєннай вайни". Без ноги чи без руки, на патерицях, кулаками, лайкою чи патерицею пробиває він собі шлях „без черги".

— За що боролися, якщо фунт хліба без злощасної черги купити не можемо?—кричав чоловік, що віддав ні за що свою фізичну силу на війні. За що медаль у мене тиліпається, якщо я їсти купити собі не можу?

— Товаришу, тихіше! Товаришу, як що ви герой війни, то це не дає вам права мені в морду кулаком тикати!—намагається заспокоїти інваліда міліціонер, що слідкував за порядком в черзі.

— Бачиш їх, паразитів скільки тутечке розвелося, —писклявим голосом верещить якась жінка із черги. В неї на руках маленьке немовля, закутане в брудний, полатаний коцик. Воно плаче і лізе під блюзку.

— Цить!—кричить на нього жінка.—На тобі, щоб ти вдавилося!—і вона розстібає ґудзика коло блюзки.

— Таких прав немає!—продовжує вона вигукувати далі злим, захриплим голосом, звертаючись до всіх.—Ми всі інваліди. В міліцію їх відправить, хай там розберуться...

По краях тротуарів стоять дерева. Паркани коло них давно розтягли на паливо. Дерева поламані. Стовбичуть тільки жалюгідні рештки. Ми виїхали на Серпухівське шосе—першу велику вулицю на околицях міста Москви. Така-ж тяжка, сумна картина. Швидко проїжд-

жаємо міст через річку—Москву. Ось Дом Уряду, в якому мешкає генерал. Я входжу в його величезне помешкання розкішно умебльоване. Мені боляче бути в ньому після того, що я знаю про життя совітських людей.

Генерал дозволяє мені відвідати Москву. Мені потрібно віднести лист і невеличий пакунок від одного з наших шоферів його дружині. Необхідно зробити це таємно. Ніхто не повинен знати, що він живий і знаходиться в Німеччині. Хай рахують його вбитим на війні. Все рівно йому поворотя додому немає; рідної сім'ї він більше не побачить. Він просив переказати дружині важкі слова: „Хай мене не чекає. Трапиться чоловік —хай одружується".

Я знайшов його дружину. Приємна, клопотлива і ще молода жінка.

— Називайте мене Ганною,—говорить вона, коли я обережно їй розповів, що я від її чоловіка. Вона спокійно вислухала моє оповідання про наше життя і наші муки. Те що я розповів, не зробило на неї особливого враження. Правда, Ганна трошки заплакала—можливо, щиро від серця, можливо, що так було треба. Вона зразу почала скаржитись на своє тяжке життя. Люди в Совітському Союзі нездатні вислухати спокійно і терпляче оповідання про чуже горе. Це не тому, що вони байдужі чи без серця, а тому, що в них самих вічно тяжке горе, яке ніяк виплакати, про яке нікому спокійно від початку і до кінця розповісти. Заробіток її цілком малий, щоб на нього прожити, а у неї ще і стара мати та маленький синок. Живуть вони в зовсім малій кімнаті. Поряд „колективна кухня", із якої через стіну кімнати було чути шум примусів і суперечки господинь.

Ганна, як дитина, зраділа пакункові від чоловіка. В ньому—м'ясна консерва, декілька плиток шоколаду, торбинка з цукром, борошно, мило. Вона взяла одну плитку шоколаду, розломила її і пхала в рот малому.

— На, їж... дядько гостинця привіз.

Вона не мала права сказати дитині, що подарунок цей від татка, що татко його живий і бідує в чужій країні. Цього говорити не можна: дитина може проговоритись, взнають люди, донесуть і піде жахлива історія. Виженуть з праці. Пропадуть і ті нещасні 200 карбованців, на які живе хоч і голодно їхня маленька родина. Подумати тільки: хліб по картці коштує два з половиною карбованця за кілограм. Вони живуть хлібом, куп-

ляючи кілограм—півтора в день. Отже на один хліб іде щось біля 100 карбованців в місяць—половина тієї суми, яку за місяць приносить Ганна додому.

— А у нас арешти ідуть. Кожної ночі забирають. Директора забрали, бухгальтера забрали. Вчора двох друкарок заарештували. Чекаємо, що Олександра Івановича теж заарештують—це інженер наш.

— За що ж заарештовують?—запитав я.

— За що? Хто їх розбере за що. Або шпигуни, або шкідники, або вороги народу. Там розберуться.

Ми з Ганною пішли гуляти. Вона погодилась показати мені трохи Москву.

— Тепер грабують у нас, нещастя ціле!—розповідає вона мені вже дорогою.

— Вчора у нас в установі всі годинники викрали, от біда! А в трамваї дивись: або годинника або гаманець обов'язково витягнуть. Вчора на заводі, де працює сусідка, скарбника зарізали. Говорять, інваліди. Голодні вони і злі, від них і грабунки. А як ви думаєте,—звернулася вона до мене,—війна швидко буде?

— З ким же воювати?—запитав я її.

— Наш секретар партійного бюро доповідь читав,—відповіла вона,—говорить, імперіялісти війну готують. Там у вас за кордоном всі фашисти. Вони і готують: Черчіль, Труман...

— Це теж секретар говорив?

— Так! Говорить: Америка тепер весь світ завоювати хоче. Тому, що у неї капітали, а капітал без війни не може. Воно, коли б війна, то ліпше буде: або так, або інакше. Один кінець, а так жити далі неможливо. Пісеньку чули? Тепер всі співають:

„Жіть стало вєсєло,
Жіть стало вєсєлєй:
Что стоіло трі рубля—
Тєпєрь стоіт сто рублєй.“

Ми вийшли на Петровку. Людський потік залив тротуари і брук. Люди товпились коло вітрин, давили один одного при вході в магазин і також давились , виходячи з порожніми руками із магазину. Якась безкінцева, безцільна погоня щось купити, дістати. Безцільна тому, що нічого неможливо купити: все коштує дуже дорого. Люди знають це, але все ж ідуть в магазини, дивляться і ідуть геть. Вони шукають по всьому великому місті,

від Арбатських воріт до Таганки або Семенівської застави... І нічого не купують. Ми ввійшли в відомий універсальний магазин № 1. В ньому всього досить. Полиці і прилавки гнуться від ріжних товарів. Але ось невеличкий приклад, чому їх неможливо купити:

Ікра кетова	450	карб. за кілограм.	
Ковбаса	420	„	„
Риба свіжа	90	„	„
Масло коров'яче	134	„	„
„ шоколадне	150	„	„
Костюм	3500-4000	„	„
Жіночі панчохи	120	„	„
Скарпетки чоловічі	80	„	„
Черевички жіночі	2500	„	„
Черевики чол.	1500-1800	„	„

В магазині є відділи чешських товарів, німецких виробів, совітської продукції, „репараційних" товарів і продуктів УНРРА. Колись говорили, що до магазину приходила велика кількість покупців. Тепер треба сказати, що до магазину приходить велика кількість глядачів, тому що весь величезний потік маси людей, що проходив за день через магазин, майже нічого не купував, а тільки дивився. Купували в продуктових відділах, але по 50 грам, по 100 грам. Хліб тут коштував 7 карб. 50 коп. кілограм і люди купували його теж на грами—200, 400, або 500 гр.

Було вже пізно і магазин закривали. Я став прощатися з Ганною.

— Що ж передати чоловікові?—запитав я її.

— І сама не знаю,-вимовила вона задумано, зануришись в якісь незвиклі для неї думки... думки про життя любов, людські обов'язки чоловіка і жінки... Вона звикла думати про те, де дістати хліба, позичити грошей, зремонтувати хлопцеві взуття, де дають крупи і т. п.

Але тут були збуджені глибокі почуття, які вона, напевно, давно вже поховала десь далеко в глибині свого серця. Поховала швидко після того, як промайнула перша весняна любов! Уривки далеких спогадів встали в її пам'яті. Вона легенько стиснула мою руку...

— Скажіть йому, що люблю і пам'ятаю...живу погано.

Її думки знову звернулись на битий шлях горя совітської людини. Вона почала знову говорити про злидні, дорожнечу, про те, що немає в що вдягатися, про черги, жах...

— Не треба йому приїжджати. Куди там! Де він влаштується? Як жити будемо? Ми йому не допоможемо, а собі і нам він тільки наробить лиха. Хай там якось сам перебивається... Та ви вже розкажіть йому, ви ж бачили...

— Я обіцяв все розповісти. Ми стиснули одне одному руку і вона зникла в натовпі, змішавшись з такими ж забитими і вимученими людьми в кашкетах чи беретах, як і вона сама.

Я пішов додому через Червону площу. Проти мавзолея Леніна, на стіні будівлі бувших Торгових рядів десятки людей влаштовували величезний портрет Сталіна. Через кілька днів, першого травня, мільйони мешканців міста Москви пройдуть через цю площу, щоб глянути на портрет «батька народів» і прокричати «ура» в відповідь на хриплі гасла, які будуть вигукувати десятки сильних гучномовців, встаткованих на площі. За рухом кожного «демонстранта» будуть спостерігати очі досвідчених шпигунів, солдат, розташованих лавами по площі і партійних активистів. Ця демонстрація першого травня буде названа „демонстрацією почуттів любови і відданости совітського народу своєму вождеві, батькові і вчителеві, товаришу Сталіну.“

Таким є життя під червоним прапором!

Боже, який жах!

Я міг використати для своїх потреб ще тільки один день. Після того, як я закінчив працю над впорядкуванням ящиків та валіз, генерал дав мені можливість поїхати автом по Москві з своїм тутешнім шофером. Я нічого не можу розповісти про цю поїздку. Ми швидко пролетіли по вулицях і площах Москви. Я бачив ті ж сірі облізлі будівлі, тих же сірих, знищених людей. Біля Всесоюзної сільсько-господарської виставки назустріч нам рухалась колона жінок, яку чатували по боках солдати з гвинтівками. Коли ми порівнялися з колоною, у мене завмерло серце: всі жінки були одягнені в спідниці і блюзки із мішковини. Взуті вони були в дерев'яні колодки. Голови покриті мішковими ганчірками. І так у всіх їх понад 200 жінок.

— Хто це?—не втримався я і запитав шофера.

— Зрадники батьківщини—відповів він. Репатріянтки! Їх тут багацько. Працюють на відбудові.

"Колодників дзвінкі ланцюги..." пригадалась мені строка з відомої пісні. Скільки тепер таких колодників

в рідних краях? Чи не всі вони—громадяни СССР—такі колодники в сірих мішках, зв'язані ланцюгами жаху, терору, обдурювання?

«Не порвать їх не порізать..,» цих страшних ланцюгів совітської диктатури.

Який я був задоволений, коли знову сидів я в літакові разом з генералом, котрий повинен був негайно повернутися в Берлін. Як радісно билося серце, коли загули дужі мотори і наш гігантський птах, піднявши стовпи пороху, відірвався від совітської землі. Чим дальше на Захід, тим більше виростало нетерпіння. От совітський кордон. Тепер ми відірвалися не тільки від совітської землі, а навіть і від совітського повітря. Мені стало легше. Я з радістю втікав з рідного краю—втікав думками своїми, почуттями, серцем. Втікати дальше, втікати зовсім від тих, у кого горить на лобі кривава зірка насильства над волею, від тих, у кого на прапорі кров і муки мільйонів людей.

7. На волі

Нам стало відомо, що командування підшукує шоферів-німців, щоб замінити нас. Доведеться повертатися назад в страшний табір. Що буде далі з нами, кожний уявляв собі досить яскраво. Залишався тільки один вихід: втікати. Я відчував, що мої друзі думали про те ж, про що думав і я. Звичайно, не могло бути і мови, щоб з кимнебудь поговорити про це. Ми так боялися один одного, що стали ще більше обережними. Я не можу розповісти, як мені пощастило познайомитись з одним німцем. Він мені щось заговорював, що багато українців і росіян втікають із совітської зони в американську. Він знає, як це робиться. Цього було досить, щоб мені вирішити остаточно. До того ще швидко трапився гарний випадок.

В місті демонструвався совітський фільм. Нам всім тридцятьом шоферам дозволили піти подивитись його. Коли закінчився сеанс, я лишивши всіх на шляху, зайшов до ґастгаузу випити шклянку пива. Думка про втечу міцно вкріпилася в голові. Розрахувавшись, повільно пішов додому. Після повернення із Москви я уже не працював у генерала, а був повернутий в загальний га-

раж вантажних авт. Вдома нікого не було. Це мені здалося дивним. Я ж відстав, а мої друзі повинні були прийти додому раніше. Випадково я зазирнув під сусіднє ліжко. Під ним лежала купа нашої уніформи—вбрання. Я все зрозумів. Зразу ж встав і кинувся до виходу.

Знайомого німця мені вдалося розшукати досить швидко. Він не дуже здивувався, коли побачив мене.

— Ще один!—вигукнув він.

— Так, ще!—промовив я.—Дайте швидко переодягнутися і ведіть мене туди, де переходять кордон.

— Не так швидко!—туди уже пізно. Я туди не ходжу. Ходить мій приятель. Він уже повів. Треба буде чекати.

— Як довго!—прошепотів я.

— Декілька днів. Це так не робиться зразу. Треба бути обережним.

Але я не заспокоювався, в мені все горіло. В голові так гуло, почнуть нас шукати. А якщо знайдуть... я ясно бачив край свіжо виритої могили... тоді кінець, нікчемний і страшний кінець...

Я почав вмовляти німця відвести мене зразу. Але, видно, цього не можна було зробити, в кінці-кінців погодився чекати до наступної ночі.

Мене переодягли і сховали в пивниці. Решту ночі і наступний день я перебував в такому стані, ніби мене трясла лихоманка. Кожний стук віддавався мені в голову, примушували мене нервово здрігатися. Краплі холодного поту котилися по спині. Я відчував страшну втому. Страшенно були напружені нерви. Німець декілька разів зазирав до мене в сховище. По місту ходять патрулі, перевіряють папери. В нашій частині переполох. Втеча одноразово тридцяти шоферів не була буденним явищем. Турбуватись було про що.

Прийшла чекана ніч. Німець провів мене. Зайшли в двір, де стояло кілька вантажних авт. Біля одного з них був німець. Мене підвели до нього.

— Цей чоловік відвезе вас в потрібне місце,—сказав мені мій знайомий. — Слухайте його і не бійтеся. Щасливої дороги і бажаю вам щастя.

— Дякую, друже,—відповів я,—Я не маю чим віддячити. Це буде мій борг, потім, можливо, колись зумію розрахуватися.

— Добре, добре,—замахав руками німець.—Потім ми всі розрахуємося, було б тільки все добре влашто-

вано, щоб всі жили в своєму краєві, в своїй родині і нікого не жахалися, ні від кого не втікали! Чи так?

Авто було навантажене якимись харчами. Накінець, загув мотор. Мене заховали під мішки, все закрили брезентом. Не знаю, чому, на душі стало так легко і спокійно. Легке коливання заспокоїло мене, я заснув спокійним сном малої дитини...

Переходячи у місцевих мешканців із рук в руки, я, нарешті, потрапив в ту вузеньку смугу землі, яка ділить два великих світи: світ неволі і світ волі. Вузенька смуга землі з одного боку якої панує влада червоного кривавого прапору, а з другого боку невідома країна, що притягує тебе своєю волею...

Треба переступити цю межу, цей кордон, зробити всього декілька кроків і... або віддати життя за наглу спробу, або стати вільною людиною.

Коли б сюди підвести мільйони совітських людей і сказати їм: Ось межа! Там воля! Втікайте! Я на вас буду стріляти. Хто добіжить, хто залишиться не вбитим. той буде мати щастя! Я впевнений, що всі б побігли. Можливо навіть, що бігли б і ті, хто мусів би стріляти.

Назустріч мені вийшов совітський солдат в уніформі з машиновим пістолем в руці.

— Привів вам ще одного!—сказав мій німець—опікун.

— Давай його сюди!

Я подивився в обличчя совітському солдатові. Все обірвалося, смертельний жах скував моє тіло. Переді мною стояв Мітька. Той самий Мітька, що п'яний вбив Ніну Миколаївну і вирвав з наших лав Тетянку і Михайла. Це було більше року тому, але його обличчя я не в стані був забути. Це обличчя зовнішньо гарне, але одноразово мало страшні риси злочинця.

— Ну, чого ж стоїш?—Ходім!

Ноги відмовлялися рухатись. Язик присох і не повертався. Я не міг а ні говорити, а ні думати... Я окам'янів. Іти назад? Уб'є! Іти з ним? На смерть? Я не знаю, як мої уста прошепотіли:—Мітька!

— Е, та ти знаєш мене? Звідки, хлопче? То йдемо, чи ти до землі приріс?!

Важно ступаючи, я вирушив за ним. Ми підійшли, до лісної будки для чатового. Крім нас нікого не було.

— Ну, от,—сказав Мітька,—звідси по стежці іди прямо. Збитись неможливо. Дві сотки кроків—і на волі!

А тепер розповідай звідки мене знаєш? Земляк чи що? Курський?

— Ні... Я так знаю... Випадково... Бачив вас дорогою

— Дорогою?—Мітька зміряв мене своїм поглядом. —Дорогою ім'я не підбереш, а ти мене на імя назвав. Мітька, ну, Мітька і буду... Та що ти тремтишя,— боїшся?

— Ні, не боюся я. Мені теперь все рівно: не вийшло —не треба. Не боюся я тебе,—майже закричав, не перебити вам всіх нас. Ну не тягни: підемо і вбивай зразу ж: Живим не віддамся: ліпше вбивай.

— Та що ти, хлопче! Для чого мені тебе убивати? Чого ти на мене... скажи звідки мене знаєш?

— Ну, добре, скажу! Не думай, не злякаюся! Пам'ятаєш, на шляху було... Ми йшли колоною, додому повертались... А ти.., ти тоді нашу дівчину Таню взяв, Михайла убили, Ніну...

— Мовчи! — дико закричав Мітька, а потім тихо, з неприродньою біллю в голові, стинаючи зубами, вимовив: — мовчи... пам'ятаю.

Він майже впав на ослін коло сторожки, схиливши голову на руки і мовчав. Я стояв перед ним і не розумів, шо трапилося. Було дуже тихо. День наближався до вечора. Десь за лісом одноманітно дзвеніли дзвоники, прив'язані до ший коров. Там паслася череда. Кліпаючи крилами, сіла на верхів'я сосни ґава. Вона подивилась на нас, помахала дзьобом і, вирішивши, що людям потрібна самітність, полетіла далі.

— Пам'ятаю, як пам'ятаю — вимовив, накінець, Мітька. — Спокою не маю. Стоїть вона, ваша дівчина перед очима у мене. Стоїть, дивиться на мене перелякано і говорить: „Мітька, для чого ти це зробив?" — Для чого я тоді зробив це? Який біс мене тоді штовхнув?.. І не знаю. Ніби не я був тоді, а звір якийсь не своїма очима дивився, не своїми руками робив. Та хіба мені проститься це? Хіба люди подарують?.. Ех, не можу тепер я і на людей дивитись: огидно на себе, огидно на людей. Тварини! Гірше тварин! Тварина, вона нічого, вона не підла, а ми підлі: своїх людей мучимо... Іди, хлопче, туди, іди, Бог з тобою! А мене не бійся, плюнь на мене — мені легше буде. Я тут залишуся, людей спасати буду. Знаю: рано чи пізно накриють мене. Я того й чекаю. Коли на смерть піду, тоді змиється моя душа. Розумієш: душа змиється. Я зараз би здрав з себе шкіру. щоб тіло одно лишилося, і по

снігу валявся б, валявся, щоб охолов в мені вогонь... Ох, пече мені в середині, як пече! Іди хлопче, не бійся мене. Сиджу я тут із-за прощення. А чи буде воно мені?..

— Мітя, дай твою руку мені, дай! — сказав я тихо з сльозами на очах. — Дай мені! Ми всі нещасні. Бог нам всім простити мусить, ми ж невільні, ми невинні.

— Дякую, хлопче, дякую... Іди, не треба руки, забруднена вона... в крові... Він махнув рукою, показуючи мені шлях і відвернувся вбік. Дужі його плечі затремтіли від підступивших до горла сліз.

Я пішов. Коли стежка повертала в бік, я озирнувся назад. Мітьки не було. В лісній глуші, на передовій совітській варті, цей простий чоловік молив у Всевишнього про прощення за злочини, виконані злочинною людською владою.

Чи помилує його Господь?

Помилує. Простим і ми його.

За поворотом почалася Американська окупаційна зона Німеччини.

Я був на волі. Тяжкий вантаж переживань, страждань, свідоцтв мук кривавих злочинів залишились далеко ззаду, під червоним прапором.

